

primorskih domov

vihar

PRIMORSKA DEŽELA



MILOŠ IVANČIČ



*Eno devo le bom ljubil,
eni vedno zvest ostal,
druge nikdar ne bom snubil,
nikdar drugi srca dal.*

(Simon Gregorčič)

*Vihar, vihar mi gre čez pot
in v plašč se moj upira,
zlomiti hoče moj upor,
ne upor, božjast nemira.*

(Srečko Kosovel)

*Spet je pomlad in spet zemlja nas kliče,
kliče vse žive in kliče mrliče:
»Dajte mrliči, kosti mi, pepela,
zadnja mi dajte slovenska razpela ...«*

(Alojz Gradnik)

Miloš Ivančič:

PRIMORSKA DEŽELA

Dopolnjena spletna izdaja

Samozaložba

Koper, 2024

Vsebina

Kaj je Primorska in kdo smo Primorci?	9
Simboli in ponosi Primorske.....	21
Primorci smo veliki domoljubi in rodoljubi	24
Enotna dežela enotnih ljudi.....	28
Posebnosti primorske zgodovine	34
Zgodovinski dogodki	34
Kulturni preporod primorske.....	59
Časopisna in založniška dejavnost.....	61
Sokol	66
TIGR	67
Pozabljeni primorski begunci	76
Prekomorci.....	83
Primorska se je utrdila s protifašizmom	89
Primorska kot obmejna dežela.....	96
Sito časa in domoljubja.....	96
Večkulturnost	98
Asimilacija je kot erozija.....	105
Sožitje in večkulturnost ne moreta biti »enostranska ljubezen«!.....	107
Razlike narodov so njihovo bogastvo.....	108
<i>Razumeti Primorsko</i>	115
Trst so spremenili v gnojno jamo	115
Istra je usoda Primorske.....	117
<i>Oj, božime</i>	120
Kolonizacija	123
Regionalizem	137
Ko »vstane Primorska«.....	143

Uvod

Mojo prvo publikacijo s tem naslovom je najprej objavilo glasilo našega Društva za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, ki ohranja spomin na našo zgodovinsko svetinjo. Izdali so jo leta 2013 kot prilogo njihovega glasila Rodoljub, kot drobno knjižico. Vendar sem v pogovorih in stikih z ljudmi opazil, da sem napisal premalo, da bi nas razumeli vsi naši sonarodnjaki, kaj šele drugi. Dopolnil sem napisano in to je kot zelo lepo oblikovano knjigo leta 2018 izdala Zveza za Primorsko. Takrat sem zapisal:

Žal je v glavah številnih Slovencev še vedno prisotna nekdanja rapalska meja pa še kaj drugega zraven: zavist zaradi morja in toplote, primorske odprtosti, najbrž tudi višje nacionalne zavesti, ki se je pogosto izkazala, zlasti pa v pokončnem boju Primorcev proti fašizmu, nenazadnje se je v najbližji preteklosti potrdila celo »dan prej« v vojni za samostojnost Slovenije.

Večina Slovencev se sploh ne potrudi, da bi Primorsko spoznala. Vsi so že pozabili, da je bil nekoč največje slovensko mesto Trst. Nekateri novinarji, stalno trdijo, da je najstarejše slovensko mesto Ptuj, saj ne vedo, da je bil Koper pomembno pristaniško in trgovsko mesto že v času antične Grčije. Najprej se je imenoval Palada (starejše, manj znano ime boginje Atene), nato pa Aegida (ščit). Pod tem imenom je bil znan tudi v prvem obdobju starega Rima. Piran pa je bil svetilniška postojanka Piros (pyros - ogenj). Nekateri stalno ponavljajo, da je prvi slovenski svetnik Anton Martin Slomšek, čeprav imamo v Kopru že stoletja sv. Lazarja, zraven še sv. Socerba, sv. Elia Koštabonskega, pa še kakšnega bi lahko dodali.

Nekateri tudi novejše zgodovine ne poznajo. Tako sem že večkrat slišal celo, da so jugoslovanski partizani 1. maja 1945 okupirali Trst. Primorci vemo, da so Trst osvobodili primorski partizani, pripadniki bataljonov Komande mesta Trst, 4. armada, v kateri so bili v večini prekomorci, in borci slavnega primorskega IX. korpusa. Ti so Trst osvobodili, ne pa okupirali, saj domačini ne morejo okupirati svojega domačega kraja. Neresnice slišimo tudi o najnovejši zgodovini: da se je agresija Jugoslovanske ljudske armade začela 27. junija 1991 – za nas Primorce se je že dan prej. Za nekatere novinarje se slovenski svet konča na Škofijah in v Rožni dolini, večina je celo Trst in Gorico izbrisala z zemljevida Primorske, številni tudi Ilirsko Bistrico in celo Idrijo. Neki priseljeni televizijec me je celo hotel podučiti, da v »Padricianu« živijo tudi Slovenci. Jaz sem mu nato pojasnil, da so na Padričah še donedavnega živeli samo Slovenci.

Od takrat sem napisal in izdal še več knjig o naših krajih in ljudeh, zgodovini in ponosu, a ni veliko pomagalo. Sedaj opažam, da je ta naša dežela v nekem vedno bolj gostem oblaku, in to od političnega smoga, v takem, da ljudje še tiskanih smerokazov ne vidijo, kaj šele, da bi jih brali, zato sem se odločil, da ponovno poskušam priti do njih preko spleta, da jim bo iz ekranov kar sama svetila v obraz.

Avtor



Grb nekdanje avstrijske dežele Küstenland, ki združuje simbole Gradiške, Gorice, Trsta in Istre. Vir: Wikipedia

To razumem kot neznanje, žal pa se v tem skriva tudi ignorantski odnos do prostora in ljudi, h katerim si se priselil. Nekateri so se do nas obnašali kot kolonizatorji. A tudi o tem kasneje.



Stolp na Velikem Cerju – spomenik primorskemu boju za ohranitev Foto: kraji.eu

KAJ JE PRIMORSKA IN KDO SMO PRIMORCI?

Primorska je dežela, točneje geografski, kulturni in zgodovinski prostor primorskih Slovencev, ne glede na to, kateri državi pripadajo in s katerimi narodi se mešajo. Na zemljevidu je Primorska zahodni del slovenskega nacionalnega prostora med Triglavom in morjem ter furlansko ravnino in Snežnikom, in sega čez državne meje. Z geografskega zornega kota bi lahko rekli, da je Primorska tista slovenska dežela, kjer se čuti toplina in vonj morja, pa ne samo ob morju, ampak tudi navzgor po dolini Soče vse do južnih sten Triglava, Postojnskih vrat in še skozi, ter vrha Snežnika, kjer se srečata tisti s Tržaškega zaliva in oni s Kvarnerja.

Primorci pa smo ljudje, ki živimo v tem prostoru, utrjeni od burje in vseh vetrov, pesniško bi lahko dodal *solí in morskih valov*, smo zelo zavedni Slovenci z vsemi mogočimi geni sosednjih narodov. Tako kot vetrovi se ne prepletamo samo z drugimi Slovenci, ampak tudi z Italijani in Furlani, na jugu s Hrvati, na severu v Kanalski dolini pa celo z Nemci. Mi naši sosedov ne sovražimo zaradi njihovega drugačnega jezika ali kulture; tega se radi naučimo, kulture pa navzamemo. Medse sprejmemo vsakega, ki nas spoštuje. Smo topli kot naše podnebje, krepki kot naše vino in pršut, pikantni kot naše oljčno olje, ponosni na našo zgodovino in ljudi, tako kot poje naša primorska himna Vstajenje Primorske. Predvsem pa smo odprti, a obenem imamo zelo močno razvite obrambne mehanizme, ki so že pravi samoohranitveni nagon. Pokazali smo ga med fašizmom in narodno osvobodilnim bojem pa tudi po njem.

Smo Slovenci, cepljeni s prostorom in časom in tudi z našimi sosedi, saj se ima za Primorce tudi veliko Hrvatov, Istranov in Italijanov, ki živijo med nami. Zakaj pa Istrani, ali niso to Slovenci in Hrvati? Da in ne. Nekateri se še vedno imajo za narodnostno neopredeljene Istrane, mešanico vseh ljudstev, ki so tu že zdavnaj bila, šla mimo in tu nekaj pustila ali pa ostala.



Stari devinski grad na skali, na kateri je »z rjuho prekrita lepa Vida«. Devinski gospod je po poroki dekleta zahteval svojo pravico do prve noči. Graščak je bil nemškega rodu, Vida pa slovenskega. Foto: vir Wikipedia, Rasevic

Primorska je z mejami razrezana mejna dežela med vzhodom in zahodom Evrope, med slovanskim in romanskim svetom, pa tudi tisti kratek košček kopnega, ki loči

Germane od toplega morja. Tako kot se tu prepletajo narodi, so se, in se še vedno, tudi zgodovinski ali politični in kulturni vplivi ter interesi.

Najbrž ni dežele na svetu, po kateri bi v kratkem času narisali in postavili ali premaknili toliko mej, kot so jih prav na Primorskem. Za tujce je zlasti pomembna njena geostrateška lega, saj je kot kapica na vrhu Jadranskega morja, kjer se gnetejo poti med vzhodno in zahodno Evropo in križajo s tistimi med morjem in Alpami. To je območje, ki so ga v nekdanji primorski deželi stare habsburške monarhije poseljevali Slovenci, Hrvati, Italijani in Istrani, nato pa je po prvi svetovni vojni z pripadlo Italiji. To je bilo darilo Anglije in drugih zaveznikov antante Italiji, da je sredi prve svetovne vojne izdala svoje zaveznike in prestopila k njim. Med drugo svetovno vojno pa so Primorci sami, s svojo partizansko armado osvobajali in na koncu osvobodili vse svoje nacionalno ozemlje, vključno s Trstom in Gorico in Slovensko Benečijo. Zahodni zavezniki so zagovarjali mejo, ki je ustrezala njihovim interesom, in dosegli, da so se morale enote partizanske vojske delno umakniti. Postavljali so nove meje in s Pariško mirovno pogodbo še tamponsko paradržavo Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki je bilo dodatno razdeljeno na dve coni, zavezniško in jugoslovansko. Zaradi hladne vojne, ki se je začela prav v Trstu, in ukoreninjenih ozemeljskih apetitov je bila meja med Jugoslavijo in Italijo končno dorečena šele z Osimskimi sporazumi. Ob razpadu Jugoslavije leta 1991 je južni del tega prostora razrezala še nova meja med Slovenijo in Hrvaško. Te delitve narodnostno mešanega ali celo enotnega nacionalnega, zagotovo pa enotnega gospodarskega in kulturnega prostora, in prestavljanje meja je ljudem povzročilo veliko hudega.



Meje, ki so jih po Primorski risali cikloni lebičev med leti 1866 in 1954 (vir: *Le Conflict de Trieste 1943-1945*, J. - B. Duroselle). Karti je dodana nova meja s Hrvaško po osamosvojitvi.

Z zgodovinskega zornega kota je Primorska najbolj zahodno borbeno krilo Slovencev, ki so kot slovanski narod uspeli prodreti in ohraniti ter celo razviti svojo narodno pripadnost. To specifičnost so ji na nek način prvi priznali Habsburžani, ki so to naše morje sicer imeli za svoje ozemlje (Avstrijsko primorje, Österreichisches Küstenland), a so tu odpirali slovenske šole.

O Slovencih, Slovanih ali Schiavih (Ščavih) v tem našem prostoru so že pred tem pisali v latinščini in nato v italijanščini. Prihod Slovanov na današnje ozemlje Primorske omenja že Pavel Diakon v svojem delu »Historia Langobardorum« ali »Zgodovina Langobardov«, ki vsebuje tudi važne podatke o prvotnem prihodu slovanskih plemen v Beneško Slovenijo, oziroma na najbolj zahodni predel slovenskega naselitvenega prostora. Med najstarejšimi viri, ki omenjajo prisotnost Slovanov na današnjem ozemlju Primorske, je listina rižanskega zbora (ital. *Il Placito del Risano*). Kasneje so nas Italijani že poimenovali Schiavi, in sicer italijanski menih Alasia da Sommaripa, ki je leta 1607 objavil prvi italijansko-slovenski slovar »Vocabolario Italiano e Schiavo«. Nekateri naši učenjaki kujejo to knjigo v nebo, češ da pomeni prvo priznanje našega jezika, a dejstvo je, da nas tuji gospodarji jasno opredeli za sužnje, kar smo dejansko postali v času fašizma. A prav ta, zlasti pa zmaga nad njim, nas je slovenske Primorce pregnetla v nekaj več kot samo del naroda. Takrat smo v Coni B Svobodnega tržaškega ozemlja lahko enakopravno zaživel, malo manj pa v Coni A, ki je bila pod anglo-ameriško upravo. Ta je tam vrnila v veljavo številne fašistične zakone, v policiji zaposlila tudi najhujše Mussolinijeve krvnike iz posebnega policijskega inšpektorata, v šolah in na radiu pa celo poble domobranske zločince.

Po ukinitvi STO in priključitvi k Jugoslaviji leta 1954, nas tudi Ljubljana ni sprejela kot enakopravne. Marsikdo od takratnih prvih mož primorske politike, gospodarstva in kulture mi je rekel, da so jih imeli za manjvredne in nezaupljive. Res je, da so bili naši ljudje tako rekoč nepismeni, saj če si se pod Italijo opredelil za Slovenca, torej nisi hotel postati Italijan, so tvoji otroci lahko končali smo pet razredov italijanske osnovne šole, katere cilj je bilo poitalijančevanje, ne pa učenje. Primorska razen nekaj izjem iz begunskih vrst ni imela izobražencev ali t. i. kulturne inteligence. Po priključitvi so priseljeni politiki in oblastniki odstavili vse naše upravnike in direktorje, ki so pred tem ustanovili in uspešno vodili podjetja, sodnike in lokalne politike, na njihova mesta pa postavili svoje.

Podobno, vendar manj grobo obliko kolonizacije smo na Primorskem, zlasti v istrskem delu doživeli po osamosvojitvi leta 1991. Posledica tega je danes popolnoma zrušeno, pokradeno in razprodano gospodarstvo. Tako se je nekdanja najbolj razvita »jugoslovanska Kalifornija« spremenila v porušeno provinco, ki je daleč zaostala za Ljubljano. Če po koncu fašizma nismo imeli svojih strokovnih kadrov, pa po osamosvojitvi razni inženirji, strojniki, fiziki, kemiki in celo ekonomisti nimajo več dela in se morajo dnevno voziti na delo v Ljubljano ali pa čez mejo. Še »dneva prej« ob osamosvojitvi nam ne priznajo!

Nova država se je razvila kot enocelično bitje z enim samim jedrom, celo obalne skupnosti nimamo več, kaj šele, da bi tako kot sosedje imeli poleg občin še samoupravne pokrajine in dežele.

Primorska je kljub vsemu tudi danes po vseh značilnostih – razen upravno-administrativnih – dežela. V vsaki

sodobni normalno organizirani državi bi bila, če že ne de-
žela, pa vsaj pokrajina. Njene geografske, zgodovinske in
kulturne značilnosti se v primerjavi z osrednjo kranjsko ali
ljubljsko regijo zelo razlikujejo. Primorci smo si bliže z
oddaljenejšimi Korošci, Štajerci in Prekmurci kot pa z bliž-
njimi Ljubljanci ali Kranjci. Vsi obrobni Slovenci smo
bolj odprti, povezani s sosednjimi kulturami, podobnimi
zgodovinskimi izkušnjami, v zadnjem času pa tudi zaradi
skupne usode province, če ne že skoraj kolonialnega od-
nosa centralističnega dela Slovenije do pokrajin. So temu
vzrok samo tradicionalna slovenska zavist, kompenzacija
kompleksa majhnosti ali tudi zapozneli podivjani duhovi
meščanske revolucije, ki so jih izpustili iz steklenic ob
rušenju berlinskega zidu in osamosvojitvi? Tu gremo že v
preveliko širino ali ostrino, zato se ustavimo na običajnih
tezah.

Razlike med Primorsko in ostalo Slovenijo temeljijo
že v geografski legi, vplivu obmorske klime in vsega, kar to
prinese v način dela in življenja. Njene posebnosti izhajajo
iz burne zgodovine tega prostora, stikov z drugimi narodi
in tudi mediteranske odprtosti. To ji daje toplino in širino
- tudi obzorja. Čeprav je bil nekdo samo beneški galjot, je
videl celo Sredozemlje, spoznal, da svet ni samo njegova
dolina, da so še drugačni ljudje, vere in kulture. Ker pa je
bil ta človek tudi ogrožen že zaradi velikosti in moči so-
seda, je že po zakonih življenja razvijal tudi svoje
obrambne mehanizme, trdoživost, ponos, trmo, upornost
... in se-veda kulturo. Slovenci oz. Slovani ob morju smo
za razliko od tistih v notranjosti stoletja ohranjali svojo po-
sebnost pisavo glagolico in glagoljaško bogoslužje, v svojem,
ne pa tujem latinskem jeziku. Pri nas je bilo več taborov in
raznih prosvetnih in kulturnih društev kot v ostalih slo-
venskih deželah skupaj, izhajalo je tudi več slovenskih ča-
sopisov.

Primorske pa ne opredeljuje samo morje in navezanost prostora na odprta vrata v svet, ampak tudi reka Soča. Po dolini Soče potuje sredozemska klima visoko v Alpe, prav pod stene Triglava, obenem pa je trdna simbolična opora v narodni zavesti Slovencev vzdolž cele meje z italijanskim in furlanskim življem. Prav zaradi tega se Primorska ne razprostira samo ob obali morja, ampak je kot stolpec živega srebra, ki se dviga od toplega tržaškega zaliva do s soncem obsijanih Julijskih Alp.

Primorsko nekateri ločujejo in delijo na severno in južno, nekateri še na kraško-notranjsko, najbolj pogosto pa na Primorsko in Istro. V notranjosti Slovenije (celo nekateri na Primorskem) pojmujejo kot Primorsko samo tisti del, ki je po Pariški mirovni pogodbi pripadel Sloveniji, in pozabljajo, da se je ta dežela izoblikovala s Trstom kot osrednjim obmorskim središčem in Gorico kot gospodarskim in kulturnim centrom bogate goriške province. Zaradi političnih interesov centralističnih strank v Sloveniji sploh ne vemo več, kaj je dežela, pokrajina ali administrativno območje. Nekateri postavljajo tudi vprašanje, katero je glavno mesto Primorske: Koper ali Nova Gorica. Nobeno od teh dveh. Nekoč je bil to Trst, za Goričane Gorica ... Za Primorce, ki so se popolnoma enotno uprli, pa to sploh ni bilo pomembno vprašanje, danes pa je samo za tiste, ki bi radi delili. Tudi navezava na Trst in staro Gorico nista edini dokaz pripadnosti Primorski. Na primer Ilirska Bistrica je bila navezana na morje preko Reke, kjer še danes živi veliko Slovencev. Nekateri iz Primorske izključujejo tudi Postojno, češ da je to Notranjska, saj tam reka Pivka ponikne v ljubljansko kotlino. Ponikne res, vendar svoj les so tamkajšnji prebivalci po jamborni cesti vozili v Trst, prav tako pridelke in seno s Počka, peli so prav take pesmi kot v Trstu. Že s tem so se vezali na jug ali na morje, kasneje pa jih je zgodovina dobesedno zlepila s Primorsko.

Kot pravi najbolj znani Postojnčan Drago Mislej Mef, se Primorska konča visoko nad Postojno, tam pod viaduktom Ravbarkomanda, kjer raseta zadnja dva mediteranska borovca.

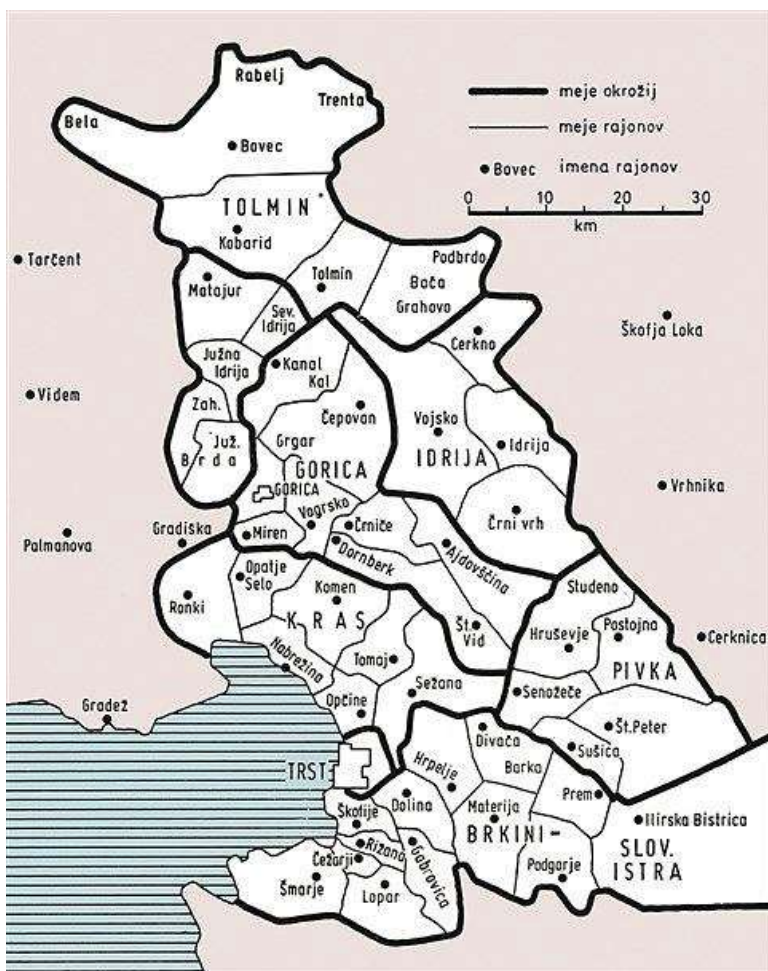


Ničla, ki naj bi prikazovala Primorsko, kot so si jo predstavljali organizatorji državne prireditve (Vir: plakat s 70. obletnice)

Risanje Primorske samo znotraj Republike Slovenije je za politike, ki nimajo vpliva čez mejo, razumljivo, za geografe, ki gledajo na Slovenijo samo z zornega kota ljubljanske kotline, tudi, žal pa se to zasledi tudi v nekaterih medijih, ki se imajo za primorske. Spremljajte medije s te strani meje, pa se potrudite poiskati novice, ki govorijo o Trstu, Gorici ali Vidmu in krajih okrog njih, kjer živi še vedno več zavednih Slovencev kot pa v občini Koper, pa primerjajte, koliko novic je s koprskega in koliko iz zamejstva. V vsakodnevem življenju še posebej spregledamo, da Trst vsaj v kulturnem pogledu še vedno ostaja glavno mesto Primorske. Tam je že zaradi italijanske asimilacijske politike in ostankov nacionalizma, da ne rečem fašizma, še vedno prisoten boj za ohranitev slovenstva, tam so še vedno nosilci primorske zavesti, kot na primer: Boris Pahor, Miroslav Košuta, Alojz Rebula, Jože Pirjevec in drugi. Kdo drug kot Tržaški partizanski pevski zbor Pinko Tomažič lahko dvigne s stolov toliko poslušalcev ...



Slika levo: Slovenske občine v Italiji, kot jih predstavlja spletni portal SKGZ. Slika desno: Primorska, kot je objavljena na spletnem mestu <http://primorska.eu/>, na kateri so pravilno napisali, da gre za primorske občine v Sloveniji. Primorska pa sta obe karti skupaj (čeprav bi Trbiž in Naborjet bolj sodila h Gorenjski).



Cela ali enotna in združena Primorska med NOB (Vir: Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918-1945)

Čprav so med posameznimi pokrajinami primorske dežele tudi velike razlike, kot na primer med Istro in Gori-

ško, sta jo bolj kot jezik ali topel mediteranski zrak izoblikovala skupna zgodovina. Pod pojmom Primorska vedno vključujem tudi tako imenovano slovensko Istro. Tu pa slovenski jezik oziroma njegova narečja zelo počasi prehajajo iz slovenščine v hrvaščino, slovenske narodne pesmi pojejo še globoko v hrvaški Istri, celo južneje od Pazina. Pri tem so velik vpliv imeli predvsem posamezni duhovniki in učitelji. Čeprav osnovne šole in mediji v tem prostoru že dolgo uvajajo knjižne jezike, sem ob snemanjih svojih oddaj v teh krajih opazil, da v govorici starih ljudi ni velikih razlik, ampak da so v narečju od vasi do vasi zelo mehki prehodi.

Nekdanji rudar iz sečoveljskega premogovnika Franc Sergaš mi je zelo preprosto razložil, kje je meja med slovenskimi in hrvaškimi Istrani, pa čeprav govorijo skoraj enako narečje: »Pri nas so ženske oblečene v žive in pisane barve, tam na oni strani pa so v rutah in črnih oblekah.« Pri tem je seveda mislil na starejše ženske njegove generacije. Nek Istran z one strani, ki vztraja pri delitvi na Istro in Primorsko, pa mi je to utemeljil tako, da je Primorska čisto slovenska dežela, Istra pa nacionalno mešana in da tam živijo »Istrijani«, ki so že zaradi svoje govorice poseben narod. Vendar je pri tem pozabil, ali pa sploh ni vedel, da je narodnostno mešan tudi velik del tistega primorskega ozemlja, ki je ostal v Italiji. Pomislimo na Slovensko Benečijo, Rezijo, Kanalsko dolino. Na severozahodnem delu, kjer predalpski svet že nekoliko zapira vplive Sredozemlja, se srečujejo in prepletajo kar štirje narodi: Slovenci, Furlani, Italijani in Nemci. Nekaterne razlike ne obstajajo samo zaradi različnih upravnih, političnih in gospodarskih vplivov, ampak tudi drugačnega zgodovinskega procesa oblikovanja narodov, zaradi razlik pri priseljevanju in različnega mešanja kultur. Podobno stapljanje se pod pritiskom

asimilacije sedaj dogaja v še nedavno čisto slovenskih vaseh v Italiji.

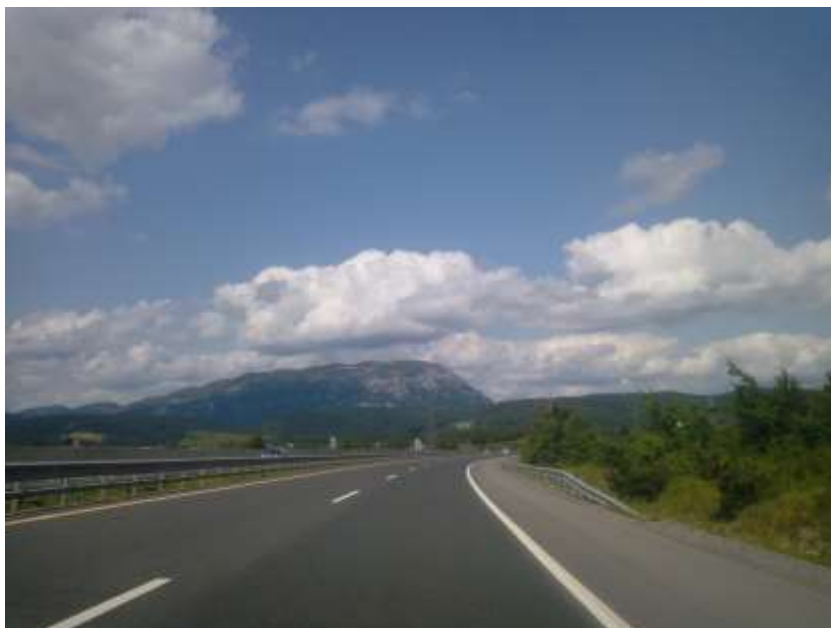
Imamo možnost videti zelo različne zemljevide Primorske. Najbolj pogosto vidimo tiste, ki jih na zahodu omejuje državna meja z Italijo, ali pa še huje, take brez Ilirske Bistrice, Pivke, Prestranka in Postojne. V Postojni se res številni čutijo Notranjce, a tudi obenem Primorce, V Ilirski Bistrici pa nisem srečal nobenega domačina, ki bi rekel, da ni Primorec. Še več, prav užaljeni se čutijo, če jim rečete Notranjci. Res pa je, da se tudi v te kraje priseljujejo tujci, ki ne sprejmejo samo narečja in imen, ki jih uporabljajo domačini, ampak tudi to, kar jim ob vseh uradnih stikih zatrjuje državna birokracija, v tej pa je običajno več priseljencev kot pa domačinov.

SIMBOLI IN PONOSI PRIMORSKE

Čeprav nas - Primorsko in Primorce - nekateri poznajo samo kot kraje in ljudi ob morju, ki ne samo pridekujejo sol, ampak tudi vedo, kaj to je življenjska sol, kjer sonce segreva kri nekoliko drugače, nespa-metne pa ožge, je našega tudi nekaj Triglava.

Bog Triglav je najvišje slovensko božanstvo, Trenta najlepša primorska dolina, kjer izvira naša enkratna smaragdna reka Soča, z njo je povezan pesniški simbol in ponos Primorske Simon Gregorčič. Soča je kot brhka deklica, ki lahkotno teče iz prsi svojega očeta Triglava v naročje morske matere. Njene dolge pramene las ji raznaša burja

vse do Mrzleka, iz katerega so prišle note naše slovenske himne.



Nanos, eden izmed simbolov sodobne Primorske in zgodovinskih krajev, kjer je bil leta 1927 ustanovljen TIGR in kjer je že aprila leta 1942 potekala ena pomembnejših večjih partizanskih bitk. Foto: Radojka Ivančič

Tiste, ki prihajajo k nam iz notranjosti Slovenije, pozdravlja naš Nanos. To ni neki v nebo štrleči gizdalin, ampak stabilen orjak našega spomina na upor in obstoj naroda pod njim. Nižje proti jugu še še bolj položno gričevje, a po svoji uporni zgodovini prava neosvojljiva trdnjava - Brkini.

Ne samo višave, tudi podzemlje imamo, pa ne Dantejevega pekla, ampak raj človeških ribic, nad katerim plešejo lipicanci in med skrivenčenimi bori letajo ptice brinovke Srečka Kosovela. Letijo vse tja dol do skalnatega brega nad morjem, s katerega štrli v opomin na stare čase devinski grad, pod njim pa neustrašna devica, ovita z rjuho, ki je zbežala pohlepnemu tujemu tiranu.

Pod to steno so nekoč naši ribiči na čupah lovili ribe, mimo pa so na beneških galejah veslali naši galjoti. Njihovi potomci so kasneje sami razvili lastno floto ladij Splošne plovbe Piran, ki je ponosno razkazovala svoje nacionalne barve in silhueto Triglava po vseh morjih in lukah sveta ... vse dokler jih niso domači pohlepneži razprodali.

Simboli in ponosi naše Primorske pa so predvsem njeni ljudje, ne samo pesniki in pisatelji, ampak tudi preprosti ljudje, ki so s svojim delom oblikovali našo deželo, njeno zgodovino, kulturo in identiteto. Ta je rasla bolj iz revščine kot iz bogastva: spomnimo se na rezijanske brusarice, ki so hodili po tem našem svetu, pa niso samo brusili nožev, ampak tudi popravljali lonce in dežnike. Postojnski torbarji s torbo iz usnja njihovega zmaja so v Trst vozili najdaljše jambore, Brkinci pa okleščene in ošpičene brinove kolce za trte in jih zamenjavali za vino, ki ga sami niso mogli pridelati. Še najbolj legendarne so bile naše ženske: perice, mlekarice, kruharice, šavrinke in aleksandrinke. Naši simboli so tudi tigrovci, kurirke, partizanski junaki, in, ne na koncu, vsi tisti, ki so po desetletjih fašizma in najbolj krvavi vojni kot brigadirji obnavljali našo domovino.

Primorci smo ponosni na naše prednike, kulturo, zgodovino, enotnost v narodnoosvobodilnem boju, pa na bolnišnico Franjo, naše rojake onstran meje, ki so ohranili

svoj jezik, na naš povojni razvoj, gradnjo Nove Gorice in Luke Koper, na svojo toplo s soncem obsijano stran Alp, smaragdno reko in modro morje, na odprtost v svet svobode, do koder seže razgled s Triglava in horizont oceanov.

PRIMORCI SMO VELIKI DOMOLJUBI IN RODOLJUBI

Ljudje, ki živimo na Primorskem, se imamo za Primorce in tako nas tudi imenujejo. Ima pa ta pojem še nekaj več — je že sam po sebi sinonim za zavedne Slovence.

Nas kot Primorce opredeljuje predvsem pripadnost, narodu, ponosu, njegovi zgodovini in celo antifašizmu. To je drzna trditev, bo rekel kdo, vendar to se je in se še vedno zelo jasno potrjuje, z izjemo nekih predelov Vipavske, ki so bili pod vplivom ljubljanske škofije in od koder sta šla delat »kariero« v medvojno Ljubljano ban Marko Natlačen in general Leon Rupnik ... pa še kdo.

Še bolj kot klimatske razmere ali zgodovina Primorsko deželo opredeljujejo Primorci. Primorska je tam, kjer se ljudje imajo za Primorce, torej tudi v Postojni, sploh pa v Prestranku, da ne omenjam Idrije, Črnega vrha itd.

Da smo Primorci nekoliko drugačni od ostalih Slovencev, so opazili naši rojaki v nekdanji Dravski banovini že v času velikega eksodusa primorskih Slovencev iz fašistične Italije. Primorci so bili drugačni od svojih gostiteljev, ne samo zaradi svoje zavesti, ki je bila tako velika, da so

morali zaradi nje in svojega ponosa zapustiti dom, ampak tudi sicer. Dekleta in žene so se nosile drugače, posebej meščanke, ki se jih je na ulicah Maribora in Ljubljane takoj opazilo. Tudi kuhale so drugače, lahkotnejšo hrano z veliko zelenjave, prinesle so nove recepte za mineštre, njoke, vampe, pekle so izredno dober bel kruh. Bile so bolj odprte in s tem tudi bolj družabne, živahnejše in enako-pravnejše z moškimi. Ti so zelo radi peli, igrali *briskolo*, *trešete* in *moro*, pri tem pa so bili glasnejši od vseh ostalih. Vsi so bili navajeni na vino in pogosto so govorili o politiki. Severnjaki so jim rekli južnjaki, nekateri tudi zafrkljivo »čiči«, »lahoni« in, če so jih hoteli razjeziti, celo »fašisti«. To sem tudi sam slišal med študijem, nekateri so celo besedo Primorec izrekli kot žaljivko. Še leta 2013 je znani tržaški odvetnik Damijan Terpin zapisal, da ga v Sloveniji »nekateri še vedno zmerjajo z italijanskim fašistom«.

Ne, Primorci nismo najbolj priljubljeni pri vseh naših rojakih, zlasti ne pri zagrizenih desničarjih. Zakaj? Mislim, da ni bil vzrok samo v tem, da so naši begunci, ki so pred italijanskim fašističnim terorjem v času med obema vojnama prebegnili v Kraljevino Jugoslavijo, »odžirali« dobra državna delovna mesta. Nepriljubljeni so bili tudi zaradi bolj odprtega svetovnega nazora in višje narodne zavesti, saj so sovražili prav tiste, ki so jih v notranjosti Slovenije najbolj oboževali, to je Italijane in Nemce. Imeli so razvito drugačno in celo višjo kulturo, zato so npr. v Mariboru prevzeli gledališče, balet, nekatere časopise, podobno v Ljubljani, kjer so mnogi Primorci bistveno odpirali njeno zaprtost v samozadostno kotlino. So pa Ljubljančani očitno zelo dobro sprejeli in vzeli celo za svoje voditelje naše fašistoidne odpadnike, kot sta bila Natlačen in Rupnik.

Pomemben je geostrateški položaj Primorske in predvsem Istre. Ta najbolj severni polotok Sredozemlja je kot slepič, ki štrli v Jadransko morje.

Prebivalcem istrskega polotoka rečemo Istrani. To ime zajema tako Slovence, Hrvate in Italijane, pa tudi tiste, ki se opredeljujejo kot potomci Histrov. Pestro mednarodno mešanico, ki se je že zdavnaj izoblikovala kot neka lokalna etnija. Vsi pa smo tako ali drugače Primorci, ki nas družijo morje, zgodovina in kultura pa tudi veliko domoljubje. Slednje je plod dolgoletnega boja za ohranitev lastne domačije, jezika, pesmi, svoje domovine — svobode.

Na Primorskem govorimo tudi o rodoljubju. To je sicer sinonim za domoljubje, vendar ima tu nekoliko širši pomen: rodoljubi imajo radi svoj rod, slovanski rod, kot to poje stara slovenska himnična pesem Simona Jenka iz časov taborskega gibanja: *Buči, buči, morje adrijansko! Nekdaj bilo si slovansko, morje adrijansko! Ko po tebi hrastov brod vozil je slovanski rod.*

Primorci smo svobodnjaki, ki radi pogledamo v daljavo, z gora ali pa z ladje prek obzorja morja. Tudi puntarji smo, to priča naš tolminski kmečki punt proti tujim izkoriščevalskim gospodarjem, upor proti fašizmu in nato okupatorju pa tudi prve barikade za samostojno Slovenijo.

Tu na skrajnem zahodu, na neposrednem stičišču z veliko in močno italijansko ali latinsko kulturo, je mali slovenski narod samo droben kamenček, ki seveda sam ne more zaustaviti osvajalnega stroja naslednikov starega Rima, v povezavi z ostalim slovanskim svetom pa je nepremagljiva gora. Tega se zavedajo zlasti tržaški Slovenci, ki so se vedno povezovali s Hrvati Čehi, in Srbi in tako skupaj tvorili velik slovanski obrambni stolp. Če se v Trstu živeti

Slovani ne bi povezovali, se ne bi ohranili. Spomniti se je treba, da je rapalska meja odrezala od matice tudi velik del hrvaškega življa, ki se je prav tako boril proti okupatorju in se včlanjeval v skupne domoljubne in odporniške organizacije, kot sta bili Borba ali TIGR.

Pri opredeljevanju primorskega prostora nastajajo razne zmede tudi zato, ker zaradi spreminjanja mej, raznih sosedov in gospodarjev ter njihovega vpliva skozi čas Slovenci nikdar nismo imeli svoje države. Še najbolj ji je bila blizu nekdanja stara avstrijska primorska dežela, imenovana Avstrijsko primorje (Österreichisches Küstenland), ki pa je bila veliko širša, saj je zajemala tudi Hrvaško Primorje in seveda Istro (ki je bila skozi svojo novejšo zgodovino gospodarsko in tudi kulturno zelo navezana na severne dežele, ne le na Benetke). Istrski polotok nas na zemljevidu po obliki spominja na srce te dežele. Po vseh spremembah, ki jih je doživel ta prostor, pa tudi gospodarskih in upravnih vplivih, zlasti pa po njegovi kulturi in etnični opredelitvi, lahko danes kot Primorsko pojmujeemo samo tisti del Istre in Čičarije, ki je ostal navezan na Slovensko primorje. Isto pravilo velja za severni del Benečije, za doline, ki so po svojem značaju skorajda alpske in so bliže Beljaku kot pa Trstu, vendar pozabljamo, da sta vmes še Gorica in Videm, in da je del Režije tudi v Sloveniji (to je Breginjski kot), podobno je del Istre tudi v Italiji (sega vse do Trsta, od hipodroma do Ricmanj). Zgodovinski dogodki, zlasti meje, vse to spreminjajo, nekaj takoj, veliko pa sčasoma.

Z mejo po drugi svetovni vojni sta Trst in Gorica ostala odrezana od svojega slovenskega zaledja, po razpadu Jugoslavije pa je ostal hrvaški del Istre odrezan od osrednje Slovenije in povezave z Dunajem oz. s severno

Evropo. Zaradi tega tako v Trstu kot v Istri še vedno tli žerjavica odcepnitve od centrističnih nacionalnih držav.

Mogoče pa se bodo razmere uredile in v politiko ne bodo prihajali več samo ljudje, ki mislijo predvsem nase, ampak tudi taki, bodo bolj mislili na svoje ljudi. Mogoče bodo takrat videli potrebo po spremembi ne samo svojega odnosa do volivcev, ampak do ljudi, naše zgodovine in ponosa. Že to, da bi ustanovili pokrajine in dežele, bi bil velik korak za enakomernejši in tudi pravičnejši razvoj Slovenije.

ENOTNA DEŽELA ENOTNIH LJUDI

Primorska se je je zaradi svojih meja in zgodovinskih okoliščin razvila v enotno deželo enotnih ljudi, ki vsaj z nacionalnega vidika dobro vedo, kdo so in kaj hočejo, in to kljub nekaterim razlikam, zlasti med severnim in južnim delom pokrajine.

Primorska je velika, vendar si predstavljate, da z avtomobilom, vlakom ali avtobusom pridete prej iz Kopra do Maribora, kot pa iz Sečovelj do Trente. Pridete pa prej, če greste peš ali s kolesom. Vse ceste so namreč usmerjene v Ljubljano (ali Rim), pa ne samo tiste asfaltne in makadamske. Smo si pa zato bliže po kulturi, navadah, običajih, narečjih, kuhinji, predvsem pa po srcu. Upam si trditi, da tudi po narodni zavesti ali domoljubju, kar seveda izhaja iz zgodovine, zlasti našega protifašizma in boja za svobodo ter združitve z matično domovino.

Seveda so tudi razlike med nami, na ene je bolj vplivalo morje, na druge Soča ali pa planine. Največje razlike med južno in severno Primorsko pa izhajajo predvsem iz dejstva, da se Slovenci na teh mejah srečujemo z drugimi narodi - na jugu z Italijani in Hrvati, na severu pa z Italijani in Furlani. Druga bistvena razlika je bila v neprimerno bolj sovražnem odnosu Italijanov do Slovencev na Tržaškem in v Istri, kot pa na Goriškem in Tolminskem. Delno to pojasni tudi italijanski pohlep po celotnem Jadranu ali iredentizem, in bolj nasilna asimilacija, zlasti na Tržaškem, v Istri in tudi Benečiji. Temu je treba dodati tudi preseljevanje ljudi, ki je potekalo predvsem s celine na morje, priseljenci pa se, kot je znano, prej prilagodijo gospodarju kot pa njegovim sužnjem, nekateri postanejo celo rablji. Pri tem je severna Primorska ostala popolnoma avtohtona in to se jim krepko pozna.

Po drugi svetovni vojni, potem ko je bilo jasno, da je Primorska izgubila obe svoji veliki mesti, ko je propaganda hladne vojne poskušala to novo državo spraviti na kolena, je ta obmejna dežela dobila nov izziv - namesto izgubljenih mest je bilo treba zgraditi nova mesta. Najbolj veličasten projekt je bila izgradnja Nove Gorice: brigade, entuziazem, optimizem, bratstvo, prijateljstvo, novo upanje in uresničevanje vizij, ki so se prej zdele nemogoče. Na jugu, kjer smo dobili tri obmorska mesteca v zameno za Trst in izgubljeno slovensko obalo do Tržiča, je v Kopru zraslo novo pristanišče, ki je kmalu dobilo boljši sloves od tržaškega. Gradili so nove tovarne, ceste, elektrarne, hotele, bolnišnice, šole, vrtce, kulturne domove. Dobili smo tudi svoje banke, pomorsko trgovsko in ribiško floto, trgovska in izvozna podjetja ... Kaj vse je raslo iz tega! Ta zagon dela Primorske, ki je prišla pod Jugoslavijo, je na svoj način dodatno utrjeval mejo in kljub odpiranju meje (Videmski sporazum) delil ljudi ob meji. Dobili smo dve Primorski, ki

sta se različno razvijali že zaradi različnih političnih in gospodarskih sistemov, statusa večine ali manjšine in naknadno še tega enkratnega razvojnega zagona.

Ves ta hitri razvoj pa v tekmovalni hladni vojni nekaterim ni bil pogodu, saj je svetu ponujal tudi tretjo pot. Z rušenjem berlinskega zidu se je porušilo tudi to. Pri nas so najprej prišli na račun tisti, ki so se želeli maščevati za izgubljene privilegije in so hoteli opravičiti svojo nekdanjo kolaboracijo, nato pa tatovi in spletkarji vseh barv, ki so se sami barvali v rdeče, belo, črno in zeleno, samo zato, da bi v somraku moralnih družbenih vrednot lahko čim več nagrabili in pokradli. Nato pa se je vse skupaj izrodilo v rušenje vseh moralnih vrednot, korupcijo in splošno krajo.

Primorska je bila, tako kot kasneje Štajerska in druge obrobne pokrajine, prva žrtev. Ob vsem tem smo bili priče tudi raznim drugim poskusom delitve Primorske ali točneje razbijanju razmeroma enotnega pogleda Primorske na polpreteklo zgodovino, na vrednote NOB in na domoljubje. Nekateri pa očitno najbolj moti enotnost v protifašizmu. Na Primorskem med vojno ni bilo državljanske vojne in Primorci tudi po osamosvojitvi Slovenije niso hoteli sprejeti vsiljene delitve na leve in desne ali »novo državljansko vojno«. Na srečo se tak način delitve naroda na Primorskem ni prijel.

Primorski Slovenci smo posebnosti svoje identitete zgradili s pomočjo odprtega morja, srečanja s kulturami vsega Sredozemlja in sveta, zlasti pa v povezavi s sosedi - z italijansko kulturo. Če izvzamemo zakoreninjeno nacionalno zavest, smo dejansko zrasli bolj pod vplivom sosednje kulture kot pa osrednje slovenske. V obrambi pred poitalijančevanjem je bila zelo močna tudi povezava s hrva-

škimi narodom in njihovo srbsko ter češko diasporo v Trstu. Tudi ta povezava je bila močnejša kot pa tista z Ljubljano ali pa Mariborom. Trst je bil nekoč največje slovensko mesto, v njem je živel več Slovencev kot v Ljubljani, tu je tudi izhajalo več časopisov, prvi, sicer bolj srbski kot slovenski, je bil že leta 1768 Slovenoserbski magazin.

Tu, ob morju in na meji, smo se srečali z neprimerno številčnejšim in tudi razvitejšim italijanskim življenjem, ki ima gene antične kulture, militarističnega Rimskega imperija, svobodnjaške renesanse in humanizma Firenc, trgovskega uspeha Benetk in nadoblasti latinske cerkve. Kdorkoli je hotel stopiti v višji razred, veljati za kulturnega in izobraženega, če je hotel opravljati ugledno delo ali celo priti na oblast, je moral govoriti italijansko, za še višjo stopnico pa celo latinsko. Katerikoli Slovenec, Hrvat, Uskok, Romun ali Grk, ki je šel v mesto v šolo in potem v službo, je postal italijansko govoreči meščan ali s sedanjega nacionalnega zornega kota Italijan, npr. koprski škof San Nazario (Sveti Lazar) ali pa znameniti zdravnik Santorio Santorio (rojen Svetina). Slovenska imena in priimke so zapisovali po italijansko, jih prilagodili italijanščini, nato v prvem obdobju stare Avstrije tudi nemščini.

Zmotno je tudi mnenje, da so se Slovenci naselili v Trstu šele potem, ko so te kraje osvojili Avstrijci oz. z razvojem Trsta kot svobodnega pristanišča. Slovenci so bili zelo številni prebivalci starega mestnega jedra že v srednjem veku. To trdi tudi znani raziskovalec profesor Pavle Merku, ki je ugotovil, da so slovenski priimki zapisani že v dokumentih iz 13. in 14. stoletja. Med letoma 1307 in 1406 je bilo v Trstu največ furlanskih priimkov, nato slovenskih, italijanski priimki pa so bili dokaj redki. V času hudih kug, ki so pomorile večino mestnega prebivalstva,

pa je prišlo do množičnega pretapljanja slovanskega podeželskega prebivalstva v meščane in s tem prevzemanja njihove kulture in jezika. Nekateri dokumenti govorijo, da je v istrskih mestih ostalo živih le po nekaj sto ljudi. Kasnejše priseljevanje Uskokov, o čemer pričajo tudi imena številnih istrskih krajev, pa se je stapljalo s slovenskim in hrvaškim življenjem.

Šlo je za premoč italijanske cerkve, kapitala, kulture in seveda administrativne oblasti. To se je zgodilo tudi v Furlaniji. Večina Furlanov se danes ima za Italijane, ki jih je najprej poitalijančevala italijanska cerkev, Slovenci smo dobili večje pravice do uporabe lastnega jezika tudi v strahu pred širjenjem pravoslavne cerkve, ki so jo ljudje sprejemali kot slovansko. Spomnimo se na Ricmanje.

Odnos italijanskih gospodarjev do Slovencev in drugih Slovanov nam dokazuje že prvi italijansko-»slovenski« slovar, ki ga je napisal servit Francesco Benni. Ta nas je zelo jasno opredelil za sužnje: »*Vocabolario Italiano e Schiavo*« (Videm 1607. Torej *Schiavo* ne *Slavo*, sužnjev ne Slovanov. Ob štiristoletnici slovarja so skoraj vsi veliki slovenisti peli »glorio« tej knjigi, češ da je to prvo priznanje slovanskega jezika s strani neke visoke kulture - ko ta jezik še ni imel svojega priznanega imena. Seveda je velikega znanstvenega pomena, a tudi pomemben zgodovinski dokaz, da so nas imeli za sužnje in da gre za pripomoček, ki naj bi pomagal pri ohranjanju nadvlade nad *Schiavi*, tudi cerkvene.

V času, ko so se tudi pri nas nekoliko zapoznelo začeli pod vplivom idej francoske revolucije iz ljudstev in podložnikov oblikovati narodi, je tu na Primorskem najpomembnejšo vlogo odigrala tista osnovna, iz množic ljudi izvirajoča kultura bralnih, pevskih in raznih prosvetnih

društev ter taborov za Zedinjeno Slovenijo. Po prvi svetovni vojni sta rapalska meja in fašistični teror sicer opravljala svojo raznarodovalno politiko, vendar sta tudi sprožila še enotnejšo zavest in odpor, kar se je odražalo tudi v enotnem in splošnem narodnoosvobodilnem boju. Ta boj je prinesel osvoboditev in združitev z matično domovino, a je nato visoka politika velikih ta enotni prostor razrezala po svoje in postavila nove meje, ki so v pol stoletja opravile nove delitve in še povečale asimilacijo. To je skorajda prekasno odpravila slovenska osamosvojitev ali točneje vstop v Evropsko skupnost, saj je odprava mejnih prehodov sprožila ponovno povezovanje tega prostora.

Žal je vse to, kar se je tu v tem prostoru dogajalo v bližnji zgodovini, zelo oklestilo to našo Primorsko in seveda njen slovenski živelj. To, kar je ostalo, je presejano na finih sitih domoljubja že od časov preseljevanja narodov. Mogoče smo pri tem imeli tudi to srečo, da so se naši odpadniki spremenili v Italijane in so kvečjemu postali italijanski fašisti, ne pa bela garda ali domobranci.

POSEBNOSTI PRIMORSKE ZGODOVINE

ZGODOVINSKI DOGODKI

Primorska je »plod« tega našega posebnega prostora ali njenega pomembnega geostrateškega položaja in zelo specifičnega zgodovinskega dogajanja. Tu skozi so na osvajalne poti proti vzhodu prodirale že rimske legije, nato so ozemlja proti toplemu morju osvajali Franki in Germani, proti zahodu Slovani, pa tudi Atila in Turki. V obratno smer Francozi, pa zopet s severa Habsburžani, nato proti vzhodu Mussolinijevi kriminalci in iz severa Hitlerjevi nadjudje.

Na Primorskem, kot skrajnem obrobju slovanstva, ki se je moralo boriti za svojo ohranitev, se je tudi dlje kot v notranjosti ohranjalo staro verovanje v slovanske bogove, kakršni so bili Triglav, Svetovid, Perun, Veles in drugi, kljub temu, da jih je katoliška cerkev ostro prepovedala in se z vsemi sredstvi borila, da bi ljudstvo spravila k edinemu in pravemu bogu. Po drugi strani se je z odprtostjo prostora hitreje širilo novo heretsko krivoverstvo, z razvojem delavskih mest, zlasti Trsta, pa ateizem.

Zgodovino je bolje prepuščati zgodovinarjem, vendar je tudi med njimi nekaj politikantskih populistov, ki nam preko medijev razlagajo nekatere dogodke tako, kot ustrezajo njihovim gospodarjem. Številni zgodovinarji tudi postavljajo ekonomske, politične, sociološke in antropološke vidike razvoja. Pogosto nasedamo tujim politikom in

njihovim zgodovinarjem, zlasti zahodnim. Nekateri Italijani pravijo, da smo mi kot Slovani priseljenci. Res je, kdo pa ni v tej Evropi. Tudi njihov Enej je pribežal iz Bližnjega vzhoda ali pa vsaj Albanije. Med Germani je veliko rdečelascev, sodobni genetiki pa trdijo, da so to še najbližji evropski potomci prav tistih najbolj črnih priseljencev iz Afrike.

Najpomembnejše, kar se pri razumevanju naše zgodovine in sploh naše posebne slovanske duše pozablja, pa je, da Slovani nismo poznali trislojne razdelitve družbe, kot na primer stari Grki in Rimljani, to je sužnje, navadne svobodnjake (plebejce) in lastnike sužnjev (patricije). Tudi fevdalni sistem ni bil naš, ampak so nam ga prinašali osvajačci, v Rusiji pa iz zahoda priženjeno plemstvo. Naši predniki so svoje kneze volili po nekem preprostem delegatskem sistemu. To so nam priznali tudi pisci ustave ZDA, saj so pravo svoje demokracije zasnovali na našem sistemu, ne pa na tako imenovanem zahodnem sistemu privilegiranih družbenih razredov. Tudi nadaljnja zgodovina je nas Slovence ohranjala bolj ali manj v istem razredu, lahko bi rekel vse do pojavov tajkunstva v samostojni Sloveniji. Tudi ta kapitalizem ni naš, ni iz genov naših prednikov, ki se niso borili za nove kolonije, ampak za preživetje v hudih zimah in stalnih bojih z osvajačci.

Zato moram omeniti vsaj nekaj dogodkov in datumov iz novejših časov, ki so opredelili ta prostor. Najprej moram spomniti na Rižanski placid (iz leta 804), ki je jasen pisni dokaz, da smo Slovenci oziroma Slovani tukaj že več kot tisoč let. To je namreč eden izmed najboljše ohranjenih in pomembnih pravnih aktov v Evropi in v svetu.

Sodobna zgodovina je povezana z narodi, ne več z ljudstvi. Sodobni narodi smo plod meščanske revolucije in

kapitalizma. Mi smo se kot narod začeli prebujati nekoliko kasneje kot Francozi, približno takrat kot Italijani, in sicer z Napoleonovimi osvajanji in Ilirskimi provincami (1809). Te so nas začele ozaveščati, da nismo le podaniki nekemu kralju ali veri in da ne govorimo drugačnega jezika zgolj slučajno. Sicer pa smo imeli veliko srečo, da se je avstrijska cesarica Marija Terezija zelo resno bala revolucij in osamosvojitve narodov, pa je zato razvila prosvetljeno monarhijo. Marčna revolucija ni pretresla samo ljudstev, ampak tudi njihove vladarje. To pa še kakšen drugi razlog je bil tudi v podeljevanju avtonomij. Trst je od Habsburžanov dobil proste roke v razvoju pristanišča že prej, leta 1717, leta 1867 pa je dobil status glavnega mesta dežele Avstrijsko Primorje, to pa je vplivalo tudi na pospešeno narodno prebujo.

Prvi žalostni dogodek pri oblikovanju slovenskega naroda je plebiscit ob oblikovanju nove kraljevine Italije leta 1866, ko so se Slovenski Benečani odločili raje za Italijo kot pa za staro Avstrijo, za to so namreč govorili, da je ječa narodov, a prišli so v bunker brez izhoda. Pa da ne bo pomote: odločali so se med enim ali drugim gospodarjem, saj so bile takrat zedinjenost Slovenije pa tudi južnih Slovanov samo sanje.

Prvi datum, ki si ga vsaj Primorci moramo zapomniti, je 26. april 1915, ko so nas v Londonu na pobudo Združenega kraljestva zavezniki antante, to je zveze, ki je vključevala še Francijo in cesarsko Rusijo, s tajnim sporazumom prodali Italiji, da je ta izdala svoje germanske zaveznike in sredi prve svetovne vojne prestopila na nasprotno bojno stran. Kasnejša Rapalska pogodba med Italijo in Jugoslavijo po drugi svetovni vojni je le brezizhodna posledica tega sporazuma.

To je najbrž najbolj tragičen dogodek v zgodovini Primorske in tudi prava sramota za angleško diplomacijo, ki pa je ostala leta zakrita, dokler jih ni po razpadu carske revolucije objavila Leninova vlada, ki je to dejanje svojih predhodnikov tudi preklicala. Marsikateri Slovenci pa tudi po objavi temu niso verjeli, saj naj bi šlo za boljševidno propagando proti »pravičnemu in demokratičnemu« Zdrženemu kraljestvu Velike Britanije. Od tu tudi tako tragične zmote nekaterih desno usmerjenih domoljubov, celo posameznih tigrovcev, ki so videli rešitelja prav v tistem, ki jih je prodal. To »darilno« pogodbo so podprle tudi ZDA, pa čeprav nekateri razlagajo, da je bil nekdanji predsednik Woodrow Wilson proti, a bil je le proti priključitvi Dalmacije, ne pa Primorske in Istre, kar je jasno dokazoval tudi njihov predlog nove meje po drugi svetovni vojni in delovne njihove diplomacije.

Kako bodo to podarjeno ozemlje in ljudi priključili k svoji državi, so nam Italijani dali vedeti že med prvo vojno, ko so 4. junija 1915 v vaseh Ladra, Smast, Libušnje, Vrtno, Krn in Kamno zajeli po nekaterih podatkih 61, po drugih pa 66 domačinov, in jih odpeljali čez Sočo. Pred vasjo Idrsko so jih postavili v vrsto in vsakega desetega ustrelili.

Ob koncu vojne so Italijani internirali vse zajete slovenske Primorce, ki so bili v avstro-ogrski uniformi. Še več, sredi novembra 1918 so izdali razglas, da se morajo vsi moški, ki so služili v avstro-ogrski vojski, javiti krajevnim vojaškim oblastem. Te so bivše vojake razglasile za vojne ujetnike in jih internirale v taborišča v Gradiški, Krminu, Čedadu in po drugih krajih v notranjosti Italije, pa na otoka Sardinija in Ventotene. V razna internacijska taborišča so odpeljali več kot deset tisoč slovenskih fantov in

mož, tudi tiste, ki niso bili vojaki, in jih tam v večini pomorili z lakoto, žejo in boleznimi. Še danes ne vemo, koliko tisoč primorskih fantov in mož je tam pomrlo.

Danes govorimo le o italijanskem fašizmu, ne pa tudi o njihovem nacionalizmu in iredentizmu. Med prve nasilne nacionalistične akcije spada vdor v škofijsko palačo 29. decembra 1918 z zahtevo po odstranitvi škofa Andreja Karlina, ker je bil slovenskega rodu. Naslednje leto je škof Karlin odstopil kot škof tržaško-kopsrske škofije in odšel v Jugoslavijo.

Italija je po prvi svetovni vojni prav norela v povojnem deliriju od vojne razočaranih vojakov in tistih polnih zmage, nacionalistov, pretepaških škvader, anarhistov, po drugi strani pa mirovnikov, socialistov in komunistov, ki so gledali proti novi boljševistični Sovjetski zvezi in so celo grozili, da bodo zmagali na volitvah. Ne smemo pozabiti, da je bila prva italijanska socialistična stranka, imenovana kot delavska, ustanovljena že leta 1892, iz nje pa je leta 1921 izšla kot komunistična stranka. Po vojni je prihajalo celo do ustanavljanja malih sovjetskih republik, kot na primer ob veliki delavski vstaji v Labinu. Temu so sledili krvavi spobadi s fašisti tudi v Trstu in Pulju.

Po zmagi nad upornimi delavci pa se moramo spomniti znamenitega sovražnega govora Benita Mussolinija v Pulju leta 1920, v katerem je zahteval širitev italijanskega ozemlja ne glede na žrtve, saj se lahko barbare kar množično pobija. *»Do manj vredne in barbarske rase Slovanov ne smemo izvajati politike ponujanja sladkorčkov, temveč palice. Meje Italije morajo potekati po Brennerju, Snežniku in Dinarskem gorstvu... Mislim, da se za to sme žrtvovati 500.000 barbarskih Slovanov za 50.000 Italijanov.«*

Takrat je bil Trst še vedno največje slovensko mesto z izredno razvitim delavskim gibanjem, saj je bil pomembno pristanišče in tudi industrijsko mesto. Njihova zlasti nacionalna osveščenost se je prenesla globoko v podeželska zaledja. Ko so italijanske enote leta 1919 vkorakale v naše kraje, je bilo več incidentov, naj omenim le na Ostrožnem Brdu in Ospu, bolj znani pa so upori proti fašistom ob volitvah 15. maja 1921. Ljudje so odklanjali Italijane in si želeli pod skupno streho južnih Slovanov, ali pod takrat nastajajočo Jugoslavijo. A kako bi se ta delček naroda sam uprl volji velikih, ko pa celo v svojem narodu in novi državi ni imel prave opore?

Slovenci iz Trsta in okoliških vasi, ki so bili tudi glavna delovna sila v pristanišču in tovarnah, so se kot Slovani pa tudi kot nekdanji avstro-ogrski vojaki, ki so se na ruski fronti srečali z boljševislično revolucijo, še bolj kot Italijani vključevali v napredne delavske in nacionalne organizacije, zlasti pa v komunistično partijo, ki pa je takrat bila organizirana kot italijanska. (slovenska je bil ustanovljena na Čebinah šele leta 1937). Slovenci so z italijanskimi komunisti dosegli celo dogovor, da bodo nacionalna vprašanja reševali na plebiscitaren način.

Fašisti so na to delavsko gibanje in krepitev dejavnosti slovenskih narodnjakov odgovorili z ustanovitvijo prvih pravih oboroženih fašističnih čet, v Trstu maja 1920 kot prvo v Italiji. Te čete in razne skupine ali škvadre so že istega leta začele napadati levo usmerjene delavce, nato pa uredništva in požigati slovenske kulturne domove.

Danes se omenja predvsem požig slovenskega Narodnega doma v Trstu 13. julija 1920, vendar so v tistih letih po nekaterih podatkih požgali in porušili, napadli in po-

škodovali več kot 130 stavb slovenskih in hrvaških društev, napadali so tudi naše banke, trgovine in delavnice, večkrat so razdejali prostore časopisov »Edinost« in »Delo«, 20 delavskih zbornic in več zadrug, pa ne samo v Trstu in Gorici, pač pa tudi v Kopru, Izoli, Piranu in v raznih istrskih krajih vse do Pulja. Škvadre so bile motorizirane, obožene s strelnim orožjem in opremljene s posodami bencina in ricinusovega olja, vrvmi in palicami. Najprej so uporabili palice, nato pa olje, tisti bolj »kulturni« pa so žrtvi dali na izbiro ali olje ali palico.

Ob vsem kričanju in poziranju pa so bili italijanski fašisti pravi strahopetci, saj so najprej začeli napadati otroke: že 3. avgusta 1919 so se v Trstu spravili na otroke delavcev, ki so se vračali z letovanja, nato pa 19. marca 1921 v Strunjanu z vlaka streljali na otroke, ki so se igrali v pesku ob progi. Dva so ubili, pet pa ranili, dva sta ostala za vse življenje pohabljeni. Med streljanjem na otroke je bilo slišati petje *Viva la nostra Parenzana*.

Že ob volitvah v rimski parlament leta 1921 je bilo v spopadih s fašisti na Primorskem ubitih po nepopolnih podatkih 12 Slovencev, številne pa so ranili ter preganjali po vsem Primorskem in Istri. Takrat so začeli zažigati tudi hiše po vaseh, na primer v Mačkoljah, nato so nadaljevali s sodnimi pregoni, pretepanjem, nasilnim pitjem olja, požiganjem kulturnih domov ipd. Za nekateri nočnimi pohodi, pretepi in tudi uboji ni ostalo nobenega dokaza.

Spomnimo se tudi literarnega sporočila Franceta Bevka. Njegove zgodbe niso pisateljeva fantazija, za njimi so resnični Čedermaci in Črni bratje. Tudi pesmi duhovnika Simona Gregorčiča so nastale iz bolečin in upora njegovega naroda, s katerim je živel tako kot s svojo vero.

Tu so večkrat omenjeni duhovniki, saj na primorskem se niso uprli samo delavci in kmetje, ampak tudi duhovniki kot prvi intelektualci med narodom. Naj samo omenim Zbor svečnikov sv. Pavla. Ta Kristusov učenec je namreč bil izkušen vojščak, ki pa je zaradi vere odvrgl svoj meč.



Požig slovenskega Narodnega doma v Trstu 13. julija 1920. Vir: NŠK Trst

Naši najbolj borbeni primorski rojaki so se za preživetje organizirali v razne skupine in organizacije. Najprej so, kolikor je bilo možno, vztrajali v svojih zgodovinskih kulturnih in prosvetnih društvih, po prepovedi njihovega delovanja, pa so se mladi iz Trsta in drugih krajev organizirali v svojo napol tajno borbena organizacijo Mladina. Iz nje so rasli člani še bolj udarne organizacije Borba oziroma TIGR.

24. aprila 1924 je Italija izdala zakon o poitalijančevanju slovenskih krajevnih imen, leta 1925 pa so z zakonom odstavili še vse preostale slovenske župane in jih nadomestili z italijanskimi podestati. 2. november 1926 je bil črn dan za Gorico, ko so Italijani uničili slovenski Kulturni dom, kjer je bil sedež številnih slovenskih društev in zvez, Katoliško tiskarno in uredništvo Goriške straže, vrh vsega pa še Trgovski dom, najlepšo stavbo v Gorici. Fašisti so iz zgradbe zmetali vse stole, knjige, note, glasbene instrumente ter vse skupaj zažgali na cesti, ob tem pa divje plesali.

Leta 1926 je izšel poseben Zakon o zaščiti države. S tem so tudi ustanovili posebno fašistično sodišče. Sledile so konfinacije in aretacije V Čezsoči so zaradi petja slovenskih pesmi že istega leta zaprli 23 slovenskih fantov.

Svojo visoko dvatisočletno kulturo so posebej pokazali tudi 1. oktobra 1923, ko je italijanska vlada sprejela zakon o šolski reformi (Gentilejeva reforma), ki je določal postopno odpravo pouka v slovenščini na osnovnih šolah v Julijski krajini. Tako so bili do konca šolskega leta 1927/1928 v Julijski krajini odpravljeni še zadnji razredi s poukom v slovenščini ali hrvaščini. 168 slovenskih učiteljev je bilo odpuščenih iz službe, 20 predčasno upokojenih, 402 so premestili v notranjost Italije, 87 jih je emigriralo v Kraljevino Jugoslavijo, 316 pa se jih po koncu prve svetovne vojne ni moglo oz. smelo vrniti domov. Skupaj je v desetih letih od 1918 do 1928 na Primorskem slovenski narod ostal brez 993 učiteljev.

12. junija 1927 so se v Trstu sestali tajniki fašistične stranke za Trst, Gorico, Pulj, Videm in Zadar ter Reko. Na podlagi njihovih sklepov je fašistična vlada v Rimu popolnoma prepovedala slovenski jezik, vsa slovenska društva,

časopise in politično-gospodarske ter kulturne organizacije. Vsa njihova lastnina je bila zaplenjena in predana italijanski državi. Ta je niti do danes ni vrnila pravim lastnikom!

7. aprila 1927 je izšel zakon o prisilnem poitalijančenju slovenskih priimkov. Poitalijančili so vsa slovanska imena, celo tista na pokopališčih. Spreminjali so tudi toponime, od ledinskih imen polj in gozdov, do vasi, mest in regij. Po nekaterih ocenah so na Primorskem, Istri in Kvarnerju spremenili okrog 500.000 imen.

Poleg vseh nasilnih dejanj in uničenja lastnine so italijanski fašisti pod zaslombo države Italije v letih od 1918 do 1941 umorili nekaj sto Slovencev, od tega veliko večino brez kakršnekoli obsodbe. V zaporih so zasliševalci strahotno mučili slovenske osumljence. Pretepali so jih, jim vlivali vodo v usta, lomili kosti, jih obešali za noge, jim v usta vlivali strojno olje in ricinus ipd. Skupine pobesnelih italijanskih šovinstov in fašistov so nenehno razgrajale po Trstu, Gorici ter ostalih istrskih, tržaških, goriških in videmskih krajih ter ustrahovale Slovence. Številne so bile težke usode preganjanih, šikaniranih, mučenih, pobitih ali zaradi nasilja umrlih zaradi narodne zavesti.

Po rimskem posebnem sodišču, ki je obsodilo na zaporne kazni številne naše ljudi že leta 1927, so naslednje leto v Trstu ustanovili posebno sodišče tudi za Furlanijo in Julijsko krajino, ki je že prvo leto obsodilo več kot dvajset delavskih voditeljev na hude zaporne kazni, med temi po priimkih sodeč vsaj 7 slovenskih komunistk in komunistov.

Naslednje leto so že začeli obsojati na smrt, pa ne samo zaradi strahu pred boljševizmom, ampak Slovani nasploh. Najprej so obsodili in usmrtili Stanislava Čoka iz Lonjerja, zaradi »slovenskega nacionalističnega delovanja«, za njim Josipino Colja zaradi »komuni-stičnega« delovanja, nato celo skupino italijanskih republikancev iz raznih krajev in znanega hrvaškega tigrovca Vladimirja Gortana iz Berama pri Pazinu, ki so ga imeli za »vodjo slovenskih teroristov«. Ustreljen je bil 17. oktobra 1929. pri Pulju, več kmetov, ki so z njim sodelovali pri odporu proti volitvam, pa so obsodili na visoke zaporne kazni.

Med dogodki, ki so zaznamovali našo zgodovino, je treba posebej omeniti prvi posebni tržaški proces od 1. do 5. septembra 1930, ko so bili obsojeni na smrt prvi štirje narodni junaki, člani organizacije Borba: Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič, in bili nato 6. septembra 1930 ustreljeni na gmajni pri Bazovici. Ostalim dvanajstim obtožencem so dosodili visoke zaporne kazni. Tem so sledili procesi v Rimu, ki so bili namenjeni predvsem slovenskim komunistom, in ponovno v Trstu.

V Trstu so kasneje ustanovili tudi posebni policijski inšpektorat za boj proti protifašistom, ki sta ga vodila Giuseppe Guelli in eden najhujših krvnikov Gaetano Collotti, ki je za mučenje ljudi uporabljal tako stare inkvizicijske metode kot tudi električni stol.

Fašistični teror je dosegel vrhunec po padcu Italije, ko so te kraje okupirali Nemci, s katerimi so sodelovali vsi prejšnji fašisti, italijanski posebni inšpektorat, Guardia Civica, bande begunskih istrskih fašistov... Eden največjih nacističnih zločincev, naš slovenski narodnjak Odilo Globočnik, po rodu iz Tržiča, rojen pa v Trstu, je v prav v svojem rodnem mestu postavil krematorij Rižarna za svoje

uporne rojake. V ta namen je iz Treblinke v strahu pred Rusi pripeljal v Trst stotine kolaborantov iz Poljske, Ukrajine in drugih vzhodnih krajev. V pričakovanju izkrcanja zaveznikov in v pomoč pri boju proti upornim Primorcem so v Trst in Devin pripeljali tudi okrog 2000 domobrancev. Moji intervjuvanci so se med njimi spominjali tudi nekaterih »strokovnjakov« za rezanje trakov kože s hrbtov, zvezd in srpov s kladivom.

Veliko hudega se je našim ljudem dogajalo v koprskih in drugih zaporih, ki so imeli tudi posebne mučilnice. Goriški zapori (še) niso dobili krematorija, je pa bilo prav blizu zelo znano koncentracijsko taborišče Gonars, kjer so ljudje množično umirali zaradi bolezni in podhranjenosti.

Za Primorce od morja do Trente so izredno pomembni datumi povezani z razpadom fašizma in Italije. Mussolinijeva oblast je padla 25. junija 1943, Italija pa je položila orožje šele 8. septembra. To je bil velik praznik za Primorsko, prvič je bila svobodna in združena ter s svojo izvoljeno oblastjo pod vodstvom Osvobodilne fronte. Takrat so osvobodili zapornike in se množično vključevali v partizanske vrste. Kmalu so tudi na jugu Italije iz rekrutiranih vojakov, posebnih bataljonov konfinirancev in zapornikov nastale preko-morske brigade, ki so nato odločilno vplivale na osvo-bajanje cele Jugoslavije.

Iz časa ob razpadu Italije je treba omeniti tudi Kobariško republiko. Pri tej splošni vstaji ljudi so po-membno vlogo odigrali prav tigrovci, ki so delovali znotraj OF. Pokrivala je ozemlje Posočja vse do Gorice na jugu, segala pa je tudi v dolini Nadiže in Tera, delo-vala pa je skoraj dva meseca do vdora nemških enot.

11. septembra 1943 smo Primorci dobili prvi oblastni in politični organ narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko primorje (NOS), nekaj dni kasneje, 16. septembra leta 1943 smo Primorci z novo ljudsko oblastjo vendarle dočakali jasen odgovor matice, da smo sestavni del slovenskega naroda in tudi nove bodoče države. Na ta dan je namreč vrhovni plenum OF sprejel odlok o tako imenovani priključitvi Primorske. Še bolj odločilen, vsaj vojaško, pa je bil podoben sklep drugega zasedanja AVNOJ-a, to je nove države in celotne njene partizanske armade, ki je kmalu dobila tudi vsa priznanja od zaveznikov. Ob obeh sklepih pa je treba posebej poudariti, da so ti sklepi bili sprejeti na izrecno željo primorskih Slovencev, ki so se za to borili že pol stoletja.

15. septembra leta 1944 se je na Lokvah zbralo 150 primorskih poslancev iz Posočja, Brd, Krasa, Gorice, Benečije, Trsta in Istre, da bi ustanovili prvo primorsko vlado. 137 predstavnikov je bilo izvoljenih iz krajevnih in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov, 18 odposlancev iz vojaških enot in trije duhovniki.

Prva primorska pokrajinska vlada je po ustanovitvi delovala vse do leta 1947, njen prvi izvoljeni predsednik pa je bil pisatelj France Bevk. Prva primorska vlada je imela deset ministrov ali vodij resorjev, dva sta bila rezervirana za predstavnika italijanske manjšine in duhovščine.



P R O G L A S

1. Vrhovni plenum Osvoobodilne fronte slovenskega naroda izpolnjuje temeljno, iz naravnih in zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda ter proglašja priključitev slovenskega Primorja svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji.

2. Italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju je zajamčena avtonomija. O izvedbi avtonomije bodo razpravljali pooblaščenji zastopniki slovenskega in italijanskega primorskega prebivalstva, kakor hitro bodo dovoljevale razmere.

Predsednik Izvršnega odbora
Osvoobodilne fronte

JOSIP VITAR 1. r.

Politični sekretar
Izvršnega odbora
Osvoobodilne fronte

BORIS KIRIČ 1. r.

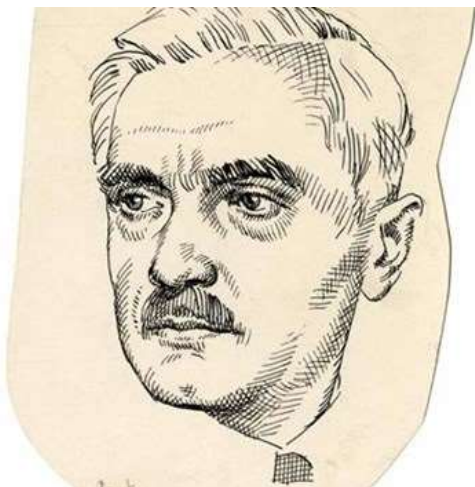
Navzoči člani Plenuma

Dr. Marijan Brečelj
Tone Rajfar
Jože Jeras
Edvard Kardelj
Edvard Kardelj Kocbek
France Leskošek
Franjo Lubej
Zoran Polič
Jože Ruz
Dušan Serbec
France Svetek
Dr. Maks Študerl
Dr. Lado Vavpetič

Boris Kirič
Marijan Brečelj
Tone Rajfar
Jože Jeras
Edvard Kardelj
Edvard Kardelj Kocbek
France Leskošek
Franjo Lubej
Zoran Polič
Jože Ruz
Dušan Serbec
France Svetek
Dr. Maks Študerl
Dr. Lado Vavpetič

Na položaju, dne 16. septembra 1943.

Sklep vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske



France Bevk, kot ga je narisal Slavko Pengov

Končno je prišel 1. maj leta 1945, ko je bila osvobojena tako rekoč vsa Primorska, vključno s Trstom in Gorico. 5. maja se je na osvobojenem ozemlju v Ajdovščini ob velikem slavlju sestala prva od svobodnega ljudstva izvoljena slovenska vlada in z zasedanjem zelo jasno pokazala vsemu svetu, da je Primorska naša. To je bil velik praznik osvobojene Primorske.

Osvoboditvi in koncu vojne pa so sledili tudi grdi dogodki, ob katerih so naši ljudje jokali, kot na primer ob odhodu partizanov iz osvobojenih mest in vasi z druge strani Morganove linije, to je tudi iz Trsta in Gorice (spomini in pričevanja v knjigi Miloša Ivančiča: *Lebič: zgodbe pozabljenega eksodus*).

Naslednji žalostni dogodek se je zgodil 10. februarja 1947, ko je v Parizu dobesedno jokal tudi naš partizanski pevski zbor Srečko Kosovel. Takrat je bil konec mirovne konference, na kateri je Jugoslavija oz. Slovenja zgubila

tako Trst kot Gorico, dobila je le vzhodni, pretežno podeželski del Primorske. Gorica je v celoti ostala na italijanski strani meje, Trst z okolico pa so oblikovali kot začasno paradržavo STO (Svobodno tržaško ozemlje) in ga razdelili na dve coni. Industrijsko razviti urbanizirani del s pristaniščem, to je Trst, Milje in Tržič z okoliškimi vasmami, so si Angleži in Američani »začasno« zadržali za svoje potrebe, predvsem pa za vsak slučaj, če bi se za nekatere še vedno nekončana vojna nadaljevala do padca Moskve ali Beograda. Stara in gospodarsko nerazvita obalna mesta severozahodne Istre so kot Cona B prišla pod upravo jugoslovanske armade.

Pariška mirovna pogodba je bila tudi glavni vzrok za množično izseljevanje Slovencev čez mejo, saj so vsa delovna mesta, trg za njihove kmetijske pridelke, njihovi zgodovinski in kulturni hrami in večina intelektualcev ostali na oni strani.

Eksodus Italijanov ima druge vzroke. Ti so se umaknili v Italijo predvsem v strahu pred maščevanjem bivših »sužnjev«, za to, kar so jim prej počeli. Zbali so se, da jim bodo njim kot nekdanjim gospodarjem ali še huje, kot izdajalcem naroda, ki so se zaradi privilegijev odpovedali slovanstvu, sedaj ukazovali Ščavi. Ob tem je treba spomniti, da sta jim italijanski nacionalizem, še bolj pa fašizem vbila v glavo, da so kot narod nekaj več, izgubljena vojna in to kar se je med njo dokazalo pa nekaj manj.

Še pomembnejši vzrok pa je bila izredna propaganda in medijska manipulacija celega kapitali-stičnega bloka, zlasti pa Italije, hladna vojna, grožnje z atomsko bombo, gospodarske blokade in celo Marshallov plan, ki je ljudem na oni strani nudil tako izobilje, da so ob vsej lakoti na s vetu s hrano krmili celo živino.



Ta pariška razmejitev, ki so nam jo vsilili predvsem Angleži in Američani ob očitnem soglasju Sovjetske zveze, je bila z ukinitvijo ali razdelitvijo STO urejena z Londonskim memorandumom leta 1954, ki pa ni rešil problemov ljudi ob meji. S tem je Slovenija sicer prišla do koščka morja, vendar ne tistega svojega zgodovinskega od izliva Osapske reke do Soče ali pa vsaj Timave. Ta zahodna slovenska meja je bila dokončno določena šele leta 1975 z Osimskimi sporazumi med Republiko Italijo in SFRJ.

Velik dogodek v razvoju Primorske je začetek gradnje Nove Gorice, ki je odgovor na sklep Pariške mirovne konference. Ta nima samo enega datuma, a novembra leta 1947 so že stekla prva dela. Kasneje so se v to vključile tudi mladinske delovne brigade in s tem pokazale, da se Primorska ne da, da je niti izdajstvo zaveznikov ne more prisiliti na kolena. Nova Gorica je simbol trdoživosti naših ljudi.

Podoben pomen ima začetek gradnje koprskega pristanišča leta 1957. Luka Koper je najprej nadomestila izgubo tržaškega pristanišča za naše ljudi, za Slovenijo, kmalu pa tudi za srednjeevropske države, ki so prej poslovale preko tržaškega. To se je namreč z italijansko protekcionistično in desničarsko politiko zaprlo vase in skupaj z vsem mestom začelo stagnirati kot slepo črevo. Nekaj desetletij je Trst reševala zaprtost naše ali beograjske politike, saj je postal največja obmejna tržnica kave in kavbojk. Ob vseh lažeh, ki jih danes pišejo naši novinarji o železni meji, je treba omeniti tudi Videmski sporazum iz leta 1955, ki je dobesedno odprl mejo, saj smo domačini z obeh strani dobili še dodatne listine za prehod meje in dodatne maloobmejne prehode, ki so nam omogočili praktično odprto mejo. Vrh urejanja meje so bili Osimski sporazumi.

Pomemben datum za Primorsko je še 26. junij leta 1991, ko se je slovenska osamosvojitvena vojna začela tu na Primorskem en dan prej kot v ostali Sloveniji. Kolikor sem takrat sam kot odgovorni urednik Radia Koper lahko poznal dogajanje, je general Čad z vojsko odšel iz Reke proti italijanski meji dan preden so mu ukazali, to pa zato, da ne bi naslednji dan čez mejo prišli Italijani in njihovi zavezniki Nata. Kolikor vem, so mu to priporočali tudi obveščevalci, ki jih je že pred tem poslal v Italijo.

Osamosvojitve Slovenije pa ni bila konec pomembnih datumov in dogodkov. Že ta je prinesla novo mejo na Dragonji, ki je prej v zgodovini nikoli ni bilo, in seveda nove mejne spore. Na srečo nas je Evropa potegnila v svoj krog ali tudi v vrtinec, kar smo leta 2004 posebej slovesno proslavili na trgu ob goriški železniški postaji. Ta dogodek je na nek način, če ne že ponovno združil Primorce z obeh strani meja, vsaj odpravil mejne prehode in vse, kar je slabega in grdega vezano nanje.

Pred tem velikim prijateljevanjem s sosedi Italijani pa so nam njihovi politiki dali dobro vedeti, da oni še vedno »cenijo« pridobitve fašizma in da si bodo zgodovino razlagali na svoj način, predvsem pa za vse hudo obtoževali nas, Slovane. Tako so sprejeli zakon o spominu na ekso-dus in fojbe ter posledico vojne in fašizma uzakonili kot vzrok vsega gorja. Očitno so zelo dobro ugotovili, da tudi pri nas ne znamo ločevati vzrokov od posledic. Za njih naj bi se druga svetovna vojna začela šele ob nemški okupaciji leta 1943, za nekatere naše častilce kolaborantov, ki vidijo samo povojne poboje pa celo 9. maja 1945.

Osebnostno se sploh ne čudim, da je po dolгих razpravah in iskanjih primerneга datuma za tako imenovani primorski praznik prevzela pobudo Janševa vlada in leta 2006

sprejela zakon, po katerem je 15. september kot dan priključitve Primorske k matični domovini. To je datum, ko so leta 1947 stopili v veljavo sklepi Pariške mirovne pogodbe, tisti, ki so razdelili Primorsko in nam odrezali Trst in Gorico. Ta datum v sebi skriva še hujše razdvajanje naroda, kot so podvajanje veteranskih organizacij in celo novinarskega ter pisateljskega društva. Tega so sicer Primorci s te strani meje, ki so se s tem dnem dejansko priključili domovini, sprejeli, ne pa tisti, ki so ostali v Italiji in se jim niso uresničile sanje njihovih dedov.

Z datumom veljavnosti Pariškega mirovnega sporazuma je bila vrnjena le slaba polovica Primorske, brez obeh glavnih mest, Trsta in Gorice, katerih kratici je za svoje ime uporabil že TIGR. Še več, ob našem morju je bila kot tampon ustanovljena neka paradžava Svobodno tržaško ozemlje, ki je bila bolj jedro spora, gnojna rana hladne vojne, ki je temu sledila. Za Tolmince, Vipavce, Brkince in še koga je ta dan res praznik združitve, vendar ne za vse Kraševce, Istrane, Tržačane, Goričane, Benečane, Rezijane - za njih ni in ne more biti!

Pariška mirovna konferenca ali dan začetka izvajanja njenih sklepov, katerega slavimo s tem praznikom, je Primorsko prvič v zgodovini dejansko razdelila na dva dela, ta del, ki je ostal v Italiji, pa je prepustila nadaljnji nasilni asimilaciji (imena, napisi, uradni jezik, ohranjanje fašističnih zakonov, nekazno-vanje vojnih zločincev itd.) Samo v mestu Trst je bilo ob ljudskem popisu leta 1910 skoraj 60.000 tistih, ki so si ob velikih pritiskih italijanskih iredentistov upali izjaviti, da je njihov materni jezik slovenski. Koliko jih je sedaj? Torej gre za najbolj žalostni dan v zgodovini slovenskih Primorcev.



Meje, ki so jih po Primorski risali cikloni lebičev med leti 1866 in 1954 (vir: *Le Conflict de Trieste 1943-1945*, J. - B. Duroselle). Karti je dodana nova meja s Hrvaško po osamosvojitvi.

Pariško konferenco so za svoj »Dan spomina« izbrali tudi Italijani (datum začetka, ne konca), vendar tudi oni tega ne praznujejo, ampak se spominjajo z obveznimi predavanji v šoli, oddajami na televiziji in komemoracijami na lažni fojbi pri Bazovici itd.

Ta praznik je prava načrtna izdaja enotnega primorskega duha, ki bo to Primorsko pomagal dokončno prepoloviti. V sebi skriva celo fašistoidne manipulacije javnosti s ciljem nadaljnje delitve Primorske in celo z zakonom potrjenega odpisa, pozabe tistega dela Primorske, ki je ostal v Italiji. Ne smemo pozabiti, da koalicija strank, ki so sprejele ta datum, časti domobrance in drugo kolaboracijo, ki so v povojnem diplomatskem boju za Trst in Gorico predlagali zaveznikom, da se Primorsko prepusti Italiji, saj bi tako naredili poseben teritorij za njih. Veliko od teh je tudi ostalo na Tržaškem in tam kot psevdo zavedni Slovenci še naprej delijo slovenske Primorce.

Predlogu datuma za ta praznik so bili proti vsi zamejski Slovenci, razen nekaj tistih, ki izhajajo iz begunskih kolaborantov, prav tako so temu nasprotovale tudi primorske borčevske organizacije. Seveda je prav zato takratna Janševa vlada po sistemu deli (lastni narod) in vladaj prav načrtno sprejela ta datum. Takratna tako imenovana »pomladna koalicija« se je namreč kot vrag križa bala omembe vsakega dneva, ki bi spominjal na fašizem ali pa na partizane, kaj šele na komuniste. Zato so naredili tako in zato v tem zakonu tudi ni nobene besede o NOB ali partizanih. Saj menda tega še niste pozabili, mar ne?

Čas opravlja svoje. Zavedni in ponosni Slovenci o tem ozadju ne razmišljajo ker mnogi ne poznajo te zgodovine, saj se je tudi v šolah ne učijo več, številni mediji in politiki

pa jih stalno prepričujejo, da so bili pravi Slovenci le domobranci. Nad svojim praznikom so navdušeni. Proslavljamo pa ga tudi v protest spreminjanju zgodovine in uničevanju domovine. »Želeli smo si ga in ga dobili, sedaj pa ga praznujmo!« Vendar prav zaradi čistosti primorske zavesti se na teh praznovanjih sploh ne čuti namena, s katerim je bil izbran ta datum: prav tu se sliši samo partizanska pesem in vihrajo borčevske zastave z rdečo zvezdo. Na nek način so ta praznovanja protesti proti tistim, ki spreminjajo našo zgodovino, to je prav tistim, ki so kot praznik predlagali in sprejeli ta datum.

Primorci smo seveda ponosni domoljubi in seveda ponosno praznujmo svoj praznik, ne želimo pa delitev. Tu pač delujejo pravila selektivne pozabe, ki so jih predlagatelji tega zakona dobro poznali, zato je nujno, da se v parlamentu sprejme popravek zakona in poišče ustrežnejši datum. Najbolj primeren dan bi lahko bil 13. julij, ko so fašisti leta 1920 požgali narodni dom v Trstu in se je začel izvajati etnocid in genocid nad našim narodom, drugi tak datum je lahko 6. september v spomin na ustrelitev štirih bazoviških junakove, ali pa kar deset dni spomina od tega dne preko propada fašistične Italije, do 15. septembra, spomina na ustanovitev prve primorske deželne vlade, in 16. septembra, spomina na sklep o priključitvi Primorske k matični domovini, saj ta je veljal za vso Primorsko. Osrednji dan tega pa je zagotovo 8. september, ko je leta 1943 razpadla fašistična Italija. Ne toliko zaradi razpada Italije, ampak ker so takrat naši ljudje prvič zadihali svobodo, ker so takrat tisoči prišli iz zaporov, koncentracijskih taborišč, ker so se naši fantje iz italijanskih posebnih bataljonov priključili zaveznikom in nato partizanom, in končno, ker smo takrat vsi Primorci bili vendarle združeni z matičnim narodom ter se enotno kot noben drug narod na svetu uprli in zmagali. To bi bil torej praznik svobodne,

enotne in uporne Primorske. To je tista »Vstala Primorska«. Naj se torej enostavno preimenuje Praznik Primorske ali pa Vstajenje Primorske.

Nekateri, ki ne poznajo zgodovine Primorske, so za *priključitev* te naše pokrajine k matični domovini začeli uporabljati izraz *vrnitev k matični domovini*. Žal smo Slovenci svojo prvo državo in tudi sedanje meje dobili šele z ustanovitvijo SFRJ in v okviru nje tudi Socialistične republike Slovenije, ki je dobila tudi svojo republiško oblast, meje, državne simbole, ustavo in celo vojsko (TO). Pogosto se pojavlja tudi dilema, ali je bila Primorska priključena k matični domovini ali združena. Oboje je napačno, ker gre le za del Primorske, ali pa pogojno pravilno, vendar odvisno od rabe. Dokumenti OF in AVNOJ-a govorijo o priključitvi. Tudi partizani so se pod vlivom teh sklepov borili za priključitev. Vendar se kot Primorec zavzemam za uporabo besede *združitev*. Za to so se moji predniki borili že v času gibanja za zedinjeno Slovenijo, torej za združeno. Poleg tega moram poudariti, da se besedo *priključitev* prevaja kot *aneksijo*. Kdo je kaj anektiral, pa vemo: Italija Primorsko, nato pa še Ljubljansko pokrajino, Nemci Avstrijo, Šlezijo... kasneje pa tudi Slovenijo. Torej to, kar so predstavniki slovenskega naroda formalno sklenili o priključitvi, je bila dejansko zgodovinska volja Primorcev, saj so se sami borili za združitev.

Premalo pa razkrivamo in analiziramo dogajanje po drugi svetovni vojni. Desnica sicer napada nacionalizacijo, agrarno reformo in vse, kar je narod prej sam želel ter s političnimi spremembami tudi dobil. Ob tem so bile seveda, kot ob vseh prevelikih preskokih, narejene tudi večje napake, kot na primer v agrarni politiki in hitri industrializaciji. To obdobje in ti dve zelo revolucionarni dejanji so

bili povezani z iskanjem nove poti v boljšo prihodnost, vendar prav na najhujšem udaru propagandne ofenzive hladne vojne. To je sprožilo ne samo nerazumevanja, ampak tudi nezadovoljstva. Kot domačin, ki je to sam doživljal kot otrok in na katerega se je tisti čas tudi nekako prenesel, sem prepričan, da je večina odšla na tuje zaradi propagande, delno zaradi odnosa do kmetijstva in le kakšen odstotek zaradi političnega prepričanja. Takratno izražanje beguncev, da so proti komunizmu, je po večini bilo le izgovor, ki pa je bil pogoj, da so lahko izbirali, kam bodo šli: ostali v Italiji, šli v Ameriko ali Avstralijo, na boljše plačana delovna mesta, šole itd. Pesnik Bert Pribac mi je povedal, da je on dobro vedel, kaj mora reči, da je potem šel v Avstralijo, in to z letalom, ne pa z ladjo.

Tudi naša povojna industrializacija se je prehitro razvijala. Za kmečko prebivalstvo je bil to zelo hud šok, ki so ga številni, zlasti moški, zavračali z nepri-lagajanjem. To še najbolj dokazuje dejstvo, da so z vasi najprej zbežala dekleta v mesta, kjer so bile ploščice v kopalnicah in električne luči. Bolj malo je znan podatek, da so mnogi primorski fantje iz odročnih agrarnih območij, na primer iz Brkinov ali Istre, morali po neveste v Dalmacijo. Samo v Slovensko Istro je bilo poročenih kar 500 dalmatinskih nevest. Ni čudno, da sem v pogovorih s številnimi intervjuvanci večkrat slišal može, ki so mi rekli, da so te kraje bolj izpraznile ženske kot pa agrarna politika. Sčasoma se seveda pozablja tudi to. Se pa je to ponovno pokazalo v času razkrivanja odpisanih, saj so te »dalmatinske neveste« po večini ostale izbrisane, brez državljanstva in drugih pravic, celo brez zdravstvenega zavarovanja, ter tako mame in babice Slovencev, »ki so ohranili to obmejno deželo slovensko« doživljale pravo sramoto nove slovenske demokracije.

KULTURNI PREPOROD PRIMORSKE

Po meščanskih revolucijah, zlasti francoski, in razvojem kapitalizma, ki je potreboval svoj oprijemljivi prostor in oblast nad njim, se je tudi romantični pojem domovine spremenil v narod, domoljubje pa v nacionalizem, v katerem so imeli največjo prednost veliki, razviti in bojevitih narodi, tisti ki so tako kot Napoleonova Francija bili sposobni osvajati in podjarmljati druge. To je seveda kot vsaka akcija povzročalo tudi reakcijo ali obrambo naroda, kar je bilo tako v skladu z bojem za samoohranitev starih oblastniških struktur, kot je bila Avstro-Ogrska, ali pa novih, kot na primer združena Italija.

Primorska kot obrobna in tudi obrambna dežela ostalega slovanskega sveta je vedno videla svoj obstoj v navezavi, naslombi na veliki slovanski svet. Edino ta je lahko bil protiutež ali obramba pred agresivnim romanskim. Slovenske organizacije in razna združenja, ki so se tu razvijala, so bila vedno odprta za ostale Slovane, nekatere so bile celo skupne ali pa so bile le v nekem bratskem sodelovanju s srbskimi, češkimi in ostalini društvi. Skupaj so videli večjo močnost uspeha ali celo obstoja. Potreba po narodni enotnosti ali celo slovanski je bila tako močna, da se je celo naj-pomembnejše narodnobuditeljsko društvo in časopis imenoval Edinost. Jasno pripadnost slovanski skupnosti odražajo tudi časopisne glave, kot na primer Slavjanski rodoljub.

Primorska je bila tudi zibelka slovenskega čitalništva, saj je bilo že leta 1948 v Trstu ustanovljeno *Slavjansko berilno društvo*, prva narodna čitalnica pa prav tako v Trstu 29. januarja 1861 v Trstu. Sledila ji je čitalnica v Ma-

riboru, ki je po nastanku nekoliko prehitela ljubljansko čitalnico. Na Primorskem je bilo čitalništvo, vsaj kvantitativno gledano, sploh najbolj bogato, saj je v tistih 60. letih obstajalo že 26 čitalnic.

V letih 1868 do 1870 je se dogajala prava slovenska narodna vstaja, zlasti na Primorskem, kjer so se vrstila velika ljudska zborovanja, imenovana tabori. Bila so na Kalcu pri Pivki, v Šempasu, Tolminu, Sežani, Kubedu, Vipavi. Posebej odmeven je bil tabor v Dolini Trstu, ki je takrat bil takrat največje slovensko mesto, najbolj zanimiv je skupni slivensko hrvaški tabor v Kastvu, sedaj na Hrvaškem, saj prav ta kaže na to enotnost Slovanov in željo po sodelovanju.

Po taborih so kot po pomladnem dežju začela v vsaki vasi slovenski vasi rasti razna prosvetna in kulturna društva. Ta so se najpogosteje imenovala bralna, pevska, igral-ska, tamburaška, godbena, to, kar so pač v določenem kraju pod vplivom posameznih narodnih buditeljev, najpogosteje duhovniki ali premožnejši kmetje, lahko ustvarjali. Ta društva so nosila zelo izrazita narodno buditeljska imena, ki so poudarjala slovenstvo in slovanstvo ali pa ponosno izpostavljala imena domačih kulturnih delavcev in znanih slovenskih pesnikov, Slovenci so razvijali tudi svoja gospodarska združenja, na primer konzumna društva, posojilnice, zadruga ipd.

Primorska navezanost na kulturna društva se je vsaj še delno ohranila, bolj v zamejstvu kot pa na naši strani. Tam so vasi, ki imajo celo po dve kulturni društvi, eno levo, drugo desno, pa ne zato, da bi se razdvajali, ampak da bi tekmovali in se razvijali. Zato vsi ti zavedni Slovenci hodijo na obojne prireditve, kot je dejal neki starejši pevec in godbenik iz Nabrežine: »Tudi k slovenski maši je treba,

pa čeprav nisi veren! Če v njej ne bomo mi peli slovenskih pesmi, bodo noter prišli priseljeni Italijani, in potem se bo v tej naši slovenski cerkvi pelo samo po italijansko.«

Najpomembnejše društvo je bilo zagotovo tržaška Edinost. To društvo danes poznamo še najbolj po njegovem glasilu, časniku Edinost, ki je izhajalo in odigralo neprecenljivo vlogo pri razvoju in ohranitvi slovenske Primorske. Ta časnik je začel izhajati 8. januarja 1876 kot štirinajstdnevnik, 1880 je postal tednik; od druge polovice 1882 je izhajal dvakrat, od začetka 1894 pa trikrat na teden; nato kot dnevnik, od aprila 1898 je izhajal dvakrat dnevno, v jutranji in večerni izdaji, od 1900 pa enkrat dnevno. Izhajati je prenehal zaradi sistematičnega fašističnega pritiska na slovensko manjšino na svojem vrhuncu septembra 1928. Fašisti so večkrat napadli tiskarno, posamezne številke zaplenili in končno glasilo prepovedali.

ČASOPISNA IN ZALOŽNIŠKA DEJAVNOST

Na Primorskem, zlasti Trstu in Gorici, je v osemdesetih letih od pomladi narodov v 19. stoletju pa do fašistične prepovedi slovenske besede izhajalo neprimerno več časopisov kot v vsej ostali Sloveniji, okrog 120. Veliko povedo tudi imena teh časopisov in čas njihovega izhajanja. V Ljubljani so imeli časopisi glave z zelo provincialnimi naslovi, kot so Kmetijske in rokodelske novice, Ljubljanski zvon, v Trstu pa Edinost, Delavski tovariš, Proletarec, Rdeči prapor, Iskra ... Časopisi na Primorskem pa imajo

pogosto krajšo dobo izhajanja, glavna razloga za to sta njihov slovenski naboj, ki je motil Italijane, ter uporništvo in levičarstvo.

Ob panslovanskem gibanju se je želja ali pa že dejanska potreba Slovanov po združevanju in tako krepitvi obrambe pred italijanskim nacionalizmom in iredentizmom že zelo zgodaj pokazala zlasti v Trstu, leta 1768 ob poizkusnem izhajanju prvega južno-slovanskega časopisa Slovenoserbski magazin, ki spominja na staro, danes pogosto spregledano tržaško srbsko-slovensko prijateljstvo. Prav tako se ne govori o delavskem in naprednem časopisju, ki je izhajalo zlasti v Trstu in nekoliko manj na Goriškem.

Prvi čisto slovenski časopis, ki je izšel v Trstu že leta 1849, torej leto po revolucionarnem osem-inštiridesetem, se je imenoval Slavjanski rodoljub. Na to željo po povezavi z vsem slovanskim svetom kot velikim obrambnim blokom pred italijanskim nacionalizmom nakazuje tudi Jadranski Slavjan (1850), Jadranska zarja (1869) in Slovanski svet (1891). Slovensko zavest je dvigoval tudi spomin na Ilirske province, kar dokazuje Ilirski Primorjan (1866), ki kmalu postane Slovenski Primorec. To posebnost primorskega človeka začnejo poudarjati še uspešnejši časopisi Primorec (1871), Primorski list (1893) in Primorski gospodar (1893).

Slovenski časopisi na goriškem so bolj povezani s katoliškim izobraženstvom in delom, a tudi zelo domoljubni: Gospodarski list (1869), Kmetovalec (1875) Domovina 1867, Cvetje z vertov Sv. Frančiška (1880), Rimski katolik (1888), Zbornik svečenikov Sv. Pavla (1920), Družina (1929), Svetogorska Kraljica (1938) in številni drugi, med katerimi velja izpostaviti časnik Soča (1871), ki je uspel izhajati kar 44 let.



Glava časopisa Soča (Vir: www.dlib.si)

Med tržaškimi časopisi je bila najbrž najbolj uspešna Edinost, glasilo istoimenskega združenja, ki je v letih 1876–1928 vzdržalo hude pritiske in opravilo izredno kulturno in narodno poslanstvo.

V Trstu so - glede na to, da je bilo to ne samo največje slovensko mesto, ampak tudi predvsem delavsko - prevladovali časopisi, namenjeni njim. Omenimo le nekaj prvih: Slovenski delavec (1884), Delavski list (1890), Slova (1893), Delavec (1897), Delavski prijatelj (1898), Rdeči prapor (1898), Jednakopravnost (1901), International (1906), Samouprava (1906), Narodni delavec, 1908 in drugi.

Tem je treba dodati še glasila strank, ki niso zajeta v ta seznam, kot npr. časopis Delo, ki v raznih oblikah in ob prekinitvah izhaja od leta 1919. Po tem letu so domoljubni in napredni Slovenci zaradi fašistične prepovedi slovenske

besede in uničenih slovenskih tiskarn lahko pisali in razmnoževali ilegalno časopisje le ročno, s pomočjo strojepisnih prepisovanj ali pa s ciklostilom. Širjenje je potekalo zelo skrivno in celo branje, saj če so pri kom našli slovenski časopis ali knjigo, je bil ta najmanj hudo pretepen. Kljub vsem prepovedim v predvojnem času med leti 1927 in 1940 na Primorskem lahko naštejemo kar 16 časopi-snih glav.

Med temi na skrivaj tiskanimi in širjenimi časopisi moramo omeniti kar dva goriška časopisa iz leta 1927, s simboličnima imenoma Soča in Iztok. Na Tržaškem so prevladovala bolj skrivnostna oziroma zakrita imena teh »skri-vanih« tiskovin, kot npr.: Štampiharski glas, Domača kaplja, Plava ovca in Malajda, pa tudi bolj uporniška, kot Iskra, Plamen in Plamenica. Tajnih časopisov pa niso izdajali samo v mestih, ampak tudi po vaseh, kot na primer Kmetski glas v Gabrovici v Osapski dolini, ki se pa ni ukvarjal s kmetijskimi nasveti, ampak s širjenjem revolu-cionarnih idej med kmečkim prebivalstvom. Podobno so nove čase napovedovale tudi tomajske Brinjevke. Italijan-ska tajna policija OVRA je zelo zagnano iskala tudi tajno tigrovsko glasilo Svoboda.

Tiskanja ilegalnih časopisov ni ustavila niti vojna, še več, lahko bi rekli, da je prav ta dvignila svobodo-miselnost in upornost do take stopnje, da je oprav na Primorskem v skritih vaseh nad delavsko in svetovljansko Idrijo, med najhujšimi boji v Evropi, lahko izhajal pravi tiskani dnevni časnik Partizanski dnevnik, ki je nato po osvoboditvi Trsta postal osrednji časopis Primorski dnevnik.

Fašizem je še bolj kot na časopisih gradil svojo pro-pagando na novih medijih. Mussolini je kot nekdanji ča-sopisni urednik hitro odkril prednosti radia in Marconi mu

je v Trstu leta 1931 pomagal zgraditi najmočnejšo radijsko postajo v južnem delu Evrope, ki pa je bila usmerjena proti vzhodu. Da bi ljudje lahko poslušali radio, so izdelali posebno cenejšo verzijo sprejemnika, imenovanega Radio rurale, ki so ga na podeželju delili kar zastonj. Veliko je gradil tudi na množični filmski produkciji, bil je ustanovitelj podjetja Luce in tudi beneškega filmskega festivala.

Propagandne moči radia se je dobro zavedal tudi naš tržaški genij za elektroniko Marij Osana, ki je zbežal v Jugoslavijo in tu postavil prve radijske postaje, med drugim v Beogradu in v Ljubljani. Po drugi svetovni vojni se je medijska politična propaganda iz Italije skrajno zaostila. Najbolj je bila opazna pri splošnem napadanju Jugoslavije in slovanstva, snubljenju Italijanov in vseh ostalih, da zbežijo preko meje (številni trdijo, da je bila prav ta propaganda glavni vzrok eksodusa Italijanov) in napadih na Titovo samostojno pot, saj so italijanski komunisti prav borbeno podpirali Stalinov informbiro. Kot odgovor na to je že oblast takratne Cone B Svobodnega tržaškega ozemlja postavila v Koprju svojo radijsko postajo Radio Jugoslovanske cone Trsta, kasneje Radio Koper - Capodistria, in nato še TV Koper-Capodistria, ki sta vsaj do osamosvojitve dokaj dobro uravnotežila ta izredno občutljiv medijski prostor. Po osamosvojitvi je nova slovenska politika na želje in zahteve Italije in Vatikana ta izredno priljubljen in tudi komercialno uspešen koprski RTV center, ki je imel v Italiji več deset milijonov poslušalcev in gledalcev, oklestila na lokalni in manjšinski nivo.

SOKOL

Pri oblikovanju posebne primorske slovenske nacionalne in posebne lokalne zavesti je poleg taborov, prosvetnih in kulturnih in gospodarskih društev pomembno vlogo odigralo tudi sokolsko gibanje. Slednje je toliko bolj pomembno, ker je združevalo oziroma organiziralo, krepilo in ozaveščalo najbolj udarni del slovenske mladine v mestih. Sokolsko gibanje izhaja iz Češke, kjer so ga vsaj delno povzeli iz Nemčije. V Trst so ga prinesli tisoči Čehov, ki so se v času stare Avstrije priselili v to svobodno pristaniško mesto, vendar so ga razvili kot obrambno slovansko gibanje, prav zato se je pri nas predstavljalo z imenom Južni Sokol. Razvit je bil v vsem slovenskem prostoru, vendar zagotovo najbolj na Primorskem. Primorski begunci iz časa fašizma so ga zanesli tudi v tujino, v Jugoslaviji pa so mu dali že pravi protifašistični značaj.

Znani slovenski domoljub in organizator športnega življenja na Tržaškem Bojan Pavletič mi je o Sokolu dejal, da ta organizacija za primorske Slovence ni bila le neko društvo telovadcev: *»Sokol je bil pravzaprav le v manjši meri telovadno društvo, imeli so številne plesne prireditve, svoj orkester, pevski zbor, Sokol je imel gledališče in čitalniške večere in tako naprej. /.../ Naj vam povem, da so na tradicionalne sokolske plesne, kot na primer za novo leto ali pa na pusta, prihajali tudi ljudje z Dunaja, plemiči, oficirji in celo generali avstrijske vojske v gala uniformah. To so bile velike stvari, ki so ostale skrite, o katerih nismo vedeli, zato sem hotel prikazati to bogato obdobje sokolskega gibanja v svojih knjigah. In še pišem. Pa še nekaj, mi častimo naše bazoviške junake, o njih veliko govorimo, poznamo jih kot žrtve, tigrovice, vendar ne vemo, nikjer ni bilo zapisano, da so bili izvrstni športni delavci, tekmovalci, delali so v raznih*

športnih društvih v Rojanu, pri Svetemu Ivanu so imeli pomembne funkcije, bili so nosilci sokolskega in kasneje športnega gibanja. Lojzeta Spacala vsi poznamo kot velikega slikarja, ne vemo pa, da je bil zelo dejaven športni delavec, podobno Dorče Sarđoč. Zdelo se mi je pomembneje ovrednotiti tudi to, bolj kot same športne rezultate.«

Po drugi svetovni vojni se je sokolstvo tudi zaradi političnega antagonizma ali nerazumevanja preoblikovalo v neko novo obliko splošnega razvoja telesne kulture in se preoblikovalo novo obliko delovanja društev Partizan. Po osamosvojitvi pa je ta beseda postala nezaželena, tako da o tem ni ostalo skorajda nobenih sledi. Se pa je ta duh sokolstva zelo ohranil onstran meje, ne sicer pod tem imenom, ampak pod zelo jasnim zavedanjem, da klubsko športno delovanje ne krepi samo telesa in duha, ampak tudi domoljubje in narodno zavest.

TIGR

TIGR je bila revolucionarna podtalna organizacija slovenskih in hrvaških domoljubov, nacionalistov in predvsem protifašistov. Njeno ime je bilo sestavljeno iz kratic krajevnih imen Trst, Istra, Gorica in Reka. Ta organizacija je bila logično nadaljevanje vseh nekdanjih slovenskih društev, ki so zaradi fašizma morala prenehati z delovanjem, v veliki meri pa izhaja iz delovanja mladinskih društev, Sokola in organizacije Borba, ki je delovala na Tržaškem in v Istri. TIGR je bil tudi simbol vseh upornih protifašističnih organizacij, ki je bil vsaj v notranjosti Slovenije dolga leta odrinjen v pozabo, v hrvaški Istri pa sploh.

Organizacija ni bila ideološko ali politično nazorsko opredeljena. Preprosto povedano: bila je domoljubna in uporna. Po drugi svetovni vojni je bila v takratni Jugoslaviji in notranjosti Slovenije očitno potisnjena v pozabo, celo v Istri, na Primorskem pa je vedno tlela kot žerjavica pod pepelom. Po osamosvojitvi so jo nekateri častilci medvojnih kolaborantov izkoristili celo za potvarjanje zgodovine in politično ideološko razdvajanje naroda.

TIGR je deloval je na slovenskem in hrvaškem etničnem ozemlju, ki je bilo po Rapalski pogodbi priključeno Italiji. Pri svojem delovanju so se povezovali z vsemi, s katerimi so upali, da jim lahko pomagajo uresničiti cilje, med katerimi je bil prvi priključitev h Kraljevini Jugoslaviji, nato ohranjanje narodne zavesti in boj proti fašizmu, ki je bil za njih največje in odločilno zlo.

Veliko članov te organizacije je bilo povezanih z jugoslovansko obveščevalno službo, posamezniki pa tudi z britansko, bili so tudi vojaško usposobljeni. Organizacija je sodelovala s slovenskimi komunisti v Italiji in imela tudi sporazum s Komunistično partijo Italije. TIGR pri svojem boju ni izbiral sredstev. Nasilno je napadal fašistične ustanove, patrulje in izvajal sabotaže. Dobival je tudi pomoč izseljenih Primorcev iz Jugoslavije, uradna jugoslovanska oblast pa jih je po sprejemu Obznane celo preganjala, zapirala in predajala italijanskim oblastem (npr. Srečka Vilharja).

S požigi kulturnih domov in prepovedjo delovanja slovenskih kulturnih društev so se mladinci 24. septembra 1922 organizirali v Zvezo mladinskih društev. Ta zveza je nato postala temelj razvoja Borbe ali tržaškega dela TIGR-a, ki so bili organizirani v tajne udarne trojke.

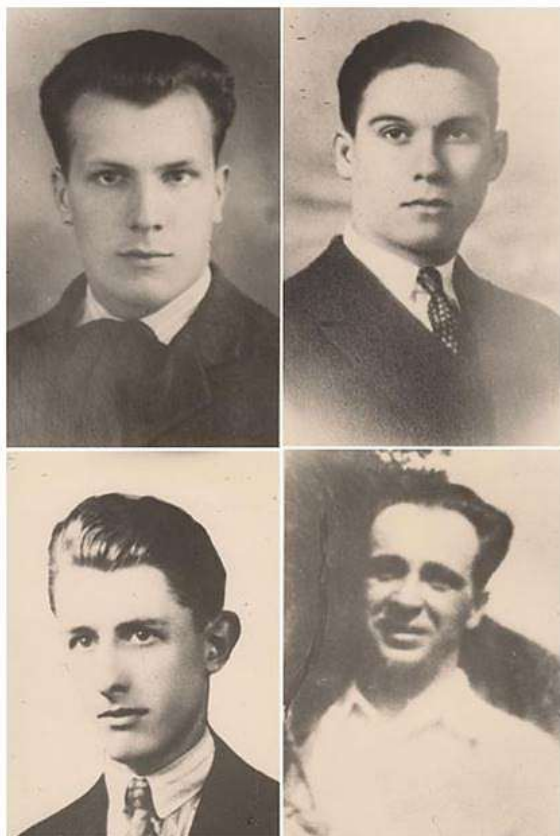
Z namenom, da se okupirana slovanska naroda v Italiji povežeta v boju proti fašizmu na Primorskem in v Istri, se je skupina primorskih Slovencev: Zorko Jelinčič, Dorče Sardoč, Jože Dekleva, Albert Rejec, Andrej Šavli in Jože Vadnjal sredi septembra 1927 sestala na Nanosu in tako postavila temelje organizacije TIGR. Zaradi konspiracije niso pisali zapisnika. Kmalu nato so se v Trstu sestali Fran Marušič, Vekoslav Španger, Zvonimir Miloš in Drago Žerjal. Na sestanku so bila sprejeta pravila tajne organizacije Borba, ki se je povezovala in delovala skupaj z organizacijo TIGR. Člani teh organizacij so bili različno politično usmerjeni domoljubi in rodoljubi, od desničarjev, ki so sodelovali z Orjuno, do komunistov, ki so bili člani obeh tigrovskih organizacij in KPI, ki so izhajali iz tržaškega delavskega gibanja (Pinko Tomažič, Tone Tomšič, Joco Turk, Branko Babič, Ivan Sancin). Ta povezava s komunisti pa je bila na goriškem manj opazna. V TIGR se je vključevala tudi skupina slovenskih domoljubov, ki je poskušala doseči priključitev Primorske k Jugoslaviji s pomočjo Velike Britanije, ki je bila tudi pobudnik tajnega Londonskega sporazuma, s katerim so Italiji za izdajo svojih zaveznikov in prestop k Antanti obljubili tudi Primorsko.

Obe organizaciji sta delovali po načelu trojk. Med seboj so se poznali le člani trojke in le vodilni v skupini je imel stike z naslednjo trojko oziroma z vodstvom. Trojke so se nato povezovale v celice, sektorje in srenje. Člani akcijskih trojk so se identificirali z osebnim dokumentom, na katerem je bila na skrivnem, točno dogovorjenem mestu, zapisana številka 4, ki je pomenila štiri črke TIGR. Borba je takoj pričela z akcijami. Požigali so poitalijančene šole, vrtce, uničevali skladišča orožja italijanske vojske. Zgledovali so se po fašističnih škvadristih, ki so enake napade izvajali nad delavskimi in slovenskimi društvi, šolami ipd.

Goriška veja organizacije TIGR se je v začetku posvečala predvsem ohranjanju slovenske besede med ljudstvom. Tako so kljub uradni ukinitvi prosvetnih društev na Goriškem tigrovci pod vodstvom Zorka Jelinčiča organizirali mladinske shode, na katerih so ohranjali slovensko besedo in se seznanjali z delom organizacije. Tigrovci so poskrbeli, da so se otroci doma lahko učili pisati in brati v slovenščini. V ta namen je bila sestavljena čitanka z naslovom Pod domačim krovom, ki jo je napisal Ciril Drekonja. Skrbeli so tudi za tiskanje in razmnoževanje ilegalne literature, ki so jo večinoma tiskali v Ljubljani, financirali pa so jo primorski emigranti v Jugoslaviji.

Z ilegalno literaturo so poskrbeli za množični bojkot plebiscita za formalno priključitev Julijske krajine Italiji marca 1929. Zalomilo se je le v Istri, kjer se je material uničil oziroma izgubil.

Organizacijo TIGR so italijanske oblasti odkrile šele po atentatu na uredništvo tržaškega časopisa *Il Popolo di Trieste*. Obtoženim so sodili na posebnem sodišču za varnost države v Trstu (1. tržaški proces). Na procesu, ki je trajal od 1. do 5. septembra 1930, so bili Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič obsojeni na smrt in 6. septembra 1930 ustreljeni na gmajni pri Bazovici, ostalim dvanajstim obtožencem pa so dosodili zaporne kazni. Prvi tržaški proces je člane spodbudil, da so svoje delo opravljali bolj previdno, bolj organizirano in povezano.



Bazoviški junaki Ferdo Bidovec, Franjo Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič so bili vsi člani Borbe. Od tu so se ideje širile po vsej Primorski, kjer je prihajalo tudi do različnih spontanih oblik organiziranja. V boju proti raznarodovalni politiki fašističnega režima v Julijski krajini so se nekateri slovenski domoljubi z območja italijanske Notranjske (predvsem iz okolice Postojne) povezali z nekaterimi skupinami orjunašev z jugoslovanske strani meje. Zveze med primorskimi antifašisti in Orjuno so se kmalu pretrgale, saj je protifašistično gibanje zavračalo nacionalistično in celo fašistično usmeritev Orjune. Bazoviški junaki: Ferdo Bidovec, Franjo Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič (Vir: Primorski dnevnik)

Člani organizacije so se začeli povezovati z italijanskimi antifašisti, tj. s Komunistično partijo Italije. Pod vplivom slovenskih komunistov je bil med KPI in TIGR julija 1936 v Parizu podpisan pakt, ki je zagotavljal, da bi italijanski komunisti v primeru prevzema oblasti v Italiji slovenski in hrvaški narodni manjšini zagotovili vse narodnostne pravice, torej uporabo jezika, ustanavljanje lastnih društev in organizacij ter osnovanje lastnega gospodarstva.

TIGR je med letoma 1938 in 1939 začel tihotapiti orožje iz jugoslovanskih vojaških skladišč preko ilirskobistriškega in pivškega območja, da bi v primeru italijanskega napada na Jugoslavijo morda uspeli za nekaj časa ustaviti prodor italijanske vojske. Orožje so zbirali za posebno takrat še ne partizansko, ampak gverilsko skupino, ki jo je na Miljskih hribih zbiral vodja mladih tržaških komunistov Pinko Tomažič. V teh letih je bila organizacija povezana tudi z britansko obveščevalno službo British Intelligence in jim posredovala podatke, ki jih je zbirala o italijanski oborožitvi, vojaški moči in pripravljenosti.

Ko je leta 1938 Benito Mussolini, italijanski fašistični voditelj, obiskal Kobarid, so nekateri člani načrtovali atentat nanj, vendar ga niso izpeljali, saj bi povzročili tudi civilne žrtve med Slovenci.

Tigrovci so na številnih krajih Primorske in Notranjske skrivali večje količine orožja in eksploziva, ki so jih v letih med obema vojnama zbirali in kopicili na skrivnih lokacijah. Večjo pošiljko orožja so dobavili tudi Pinku Tomažiču, ki je skupaj s svojo skupino komunistov in tigrovci iz kroga Danila Zelena na Miljskih hribih spomladi leta 1940 ustanovila prvo gverilsko (partizansko) borbena enoto.

Prav te zaloge orožja so kasneje služile kot prva oborožitev partizanov.

Leta 1941 je bilo devet članov organizacije obtoženo terorizma in vojnega vohunstva. Pinka Tomažiča in štiri tigrovce: Viktorja Bobka, Ivana Ivančiča, Simona Kosa in Ivana Vadrnala so usmrtili na Opčinah, številne pa so obsojili na dolge zaporne kazni in konfinacijo. Takrat so onesposobili vse vodilne člane in najbolj borbene člane te organizacije TIGR in jo tudi dokončno zatrli.

Ob začetku druge svetovne vojne so bili tigrovci popolnoma zdesetkani, zaporov ali smrti so se rešili le tisti, ki so zbežali v Jugoslavijo, in še tu so se morali skrivati. Leta 1941 so se na Dolenjskem zapletli tudi v prvi oborožen spopad po italijanski okupaciji. 13. maja 1941 je italijanska orožniška patrolja s pomočjo kolaboracionističnih slovenskih žandarjev na Mali gori nad Ribnico napadla tigrovsko trojko vodje vojaškega krila Danila Zelena, ki se je tam skrivala pred oblastmi. To je bila tudi prva slovenska izdaja, saj so kraj bivališča tigrovcev italijanskim karabinjerjem izdali domači slovenski orožniki. Trije slovenski orožniki so nato tudi sodelovali z Italijani pri oboroženem napadu na tigrovsko trojko. Tigrovci so bili ob tem ranjeni in si hoteli sami vzeti življenje, to je uspelo le njihovem vodji Danilu Zelenu. Ferdo Kravanja in Anton Majnik pa sta kasneje zbežala k partizanom.

Revolucionarni tigrovci, ki so preživeli pregone v Italiji, so se po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije pridružili partizanskim vrstam, mnogi drugi, ki so se rešili smrti ali zaporov z begom v Jugoslavijo, kot Albert Rejc, neformalni vodja organizacije, pa so zavrnilo sodelovanje v odporniškem gibanju pod vodstvom komunistov. Tudi begunci so se med prvimi priključili partizanom in se včlanili v partijo,

le redki so še naprej sodelovali z obveščevalnimi službami zahodnih zaveznikov.

Osvobodilna fronta TIGR-a ni priznala kot antifašistične skupine, kot tudi ne primorskih komunistov, ki so bili člani Komunistične partije Italije. Nekateri tudi trdijo, da je vodstvo komunistične partije nekatere tigrovce, ki so v Afriki kot četniki prisegli begunskemu kralju in bili izurjeni angleški obveščevalci, likvidiralo že v času vojne - med drugimi tudi Maksa Rejca (brata neformalnega vodje TIGR-a Alberta Rejca). V času hladne vojne, ko je grozila nova vojna za Trst z nekdanjimi zaveznicami, so bili nekateri tigrovci, ki so sodelovali z angleško obveščevalno službo, postavljeni na rob političnega in družbenega življenja, mnogi so imeli težave pri iskanju služb, dolgo so bili pod stalnim nadzorom tajnih služb.

Ta skepsa do TIGR-a, pa ne samo do njega, ampak do vseh primorskih vodilnih ljudi, se je prenesla tudi v sam vrh komunistične organizacije, zlasti na seji CK ZKS 13. junija 1958. Ta se je kazala že veliko prej, najprej v odnosu do antifašistov italijanske narodnosti in nato tudi slovenske.

Ob tem boju nekaterih partijcev za »totalno oblast in edino resnico« pa seveda ne smemo pozabiti na takratne politične razmere, na grožnje z vojno z Zahoda in Vzhoda in pravo politično paranojo, ki jo je to sprožalo. Pozablja se, da so zavezniki od osvobodilne partizanske vojske zahtevali, da se umakne iz Trsta, Gorice in drugih zahodnim primorskih krajev, med partizani pa je bilo ogromno domačinov. Malo se ve, da je anglo-ameriška uprava STO v svojih represivnih organih in na šolah zaposlovala nekdanje fašiste in vojne zločince, tudi iz Slovenije. Ne smemo pozabiti na streljanje na slovenske demonstrante v Trstu,

atentate na naše diplomate, vdor oborožene, ustaške skupine v ameriških uniformah, preletavanja ameriških letal in njihovo sestrelitev itd. Nekateri, ki niso hoteli več sodelovati z angleškimi obveščevalnimi službami, med temi Ciril Kobal, so bili preganjani in zaprti tudi od angleških oblasti v Trstu. Temu je sledil informbiro in razkol med tržaškimi komunisti, pa ne smo italijan-skimi, ampak tudi nekaterimi slovenskimi.

TIGR je bil vsaj med Primorci vedno čaščen, tudi v času SFRJ. Že pred osamosvojitvijo Slovenije je bilo tigrovcem postavljeno 19 spominskih obeležij, 42 pa potem. Tigrovci so kasneje tudi upravičeno uživali posebni status prvoborcev z dvojnim štetjem partizanske dobe. Tudi sedanje Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske je bilo ustanovljeno na pobudo prvoborcev koprške borčevske organizacije, prvi predsednik pa je bil Ciril Pelicon.

Tudi slovenski odnos do TIGR-a nam kaže na nerazumevanje tega prostora in naših ljudi pa celo na kolonialni odnos do teh krajev, ko so nam v preteklosti in nam še vedno vsiljujejo edino pravo oblast in politično »vero«. Po osamosvojitvi Slovenije je slovenska politična desnica celo izkoristila TIGR za vsestransko manipuliranje z zgodovino NOB in blatenje vloge komunistov.

Leta 1997 je Milan Kučan, tedanji predsednik Slovenije, ob 50. obletnici priključitve Primorja Sloveniji, organizaciji TIGR podelil Zlati častni znak svobode Republike Slovenije.

POZABLJENI PRIMORSKI BEGUNCI

Danes se pod vlivom italijanske politike in njihove medijske premoči ter premajhnega znanja ali zavesti Slovenije celo pri nas v slovenskih nacionalnih medijih več govori o povojnem eksodusu Italijanov in fojbah, kot pa o tem, kaj so prej Italijani počeli z nami Primorci, in o eksodusu Primorcev v času fašizma. Govori se samo o posledicah italijanske nacionalistične politike in fašizma, a se pri tem vzroke in barbarstvo pripisuje žrtvam – mogoče tudi zaradi slabe vesti osrednjega dela našega naroda.

V skupnem poročilu slovenskih in italijanskih zgodovinarjev je zapisano, da je: » ... v povojnem času z istrskega ozemlja, ki je prešlo pod slovensko suverenost, odšlo več kot 27.000 oseb, ali z drugo besedo malone vse tamkajšnje italijansko prebivalstvo, hkrati pa tudi več tisoč Slovencev.« Ob tem je omenjeno tudi izseljevanje s hrvaškega ozemlja, kar pa se neposredno ne tiče Slovencev in tudi ne naše nove države. Vendar je v istem poročilu že nekaj odstavkov pred tem zelo jasno zapisano tudi to, kar se je dogajalo že prej: da so Italijani že med obema vojnama izvajali nad našim narodom hud teror in da je zaradi tega zapustilo svoje domove »... skupno 105.000 Slovencev in Hrvatov«, ki so ostali onstran rapalske meje.«

Primorskih Slovencev v notranjosti Slovenije niso sprejemali z odprtimi rokami, sploh pa jih niso vabili, tako kot so to počeli Italijani z optanti iz Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Bivali so po barakah in vagonih, a tako so vsaj preživeli fašistični teror. Ljudje so jih jemali kot tiste, ki jim odžirajo delo, zlasti državne službe.

Številni intervjuvanci so mi pripovedovali, kako grdo so jih sprejemali v matični domovini, kot da so pritepenci, ki jih bodo okradli ali odzrli delo ipd. Naše begunce so neprimerno bolj z odprtimi rokami sprejemali v Srbiji in Bosni. V Makedoniji so jim dali najboljšo obdelovalno zemljo celo v dolini reke Strumice. Nekaj zemlje od nekdanjih madžarskih posestnikov so dobili tudi v Prekmurju, v Mariboru pa tudi boljše plačane državne službe. Tamkajšnji domoljubi so jih sprejeli kot protiutež nemškutarjem, na splošno pa so vsi v njih videli nepotrebne priseljence. Ljubljani jim napredni in ozaveščeni delavci iz Trsta in Gorice niso bili všeč, celo vračali so jih italijanskim oblastem. Marsikdo mi je dejal, da to, kar se je dogajalo s tigrovci (kasneje je bilo podobno tudi z nepriznavanjem prekomorcev) ni bilo odraz uradne politike, ampak neke mešanice zavisti, pohlepa, oblastništva in zaplankanosti ljubljanske provincialnosti. Ta odnos, o katerem so mi pripovedovali, sem ob begunski krizi leta 2016 razumel kot neko obliko fašizma.

Še težje razumem ta odnos Slovencev do naših primorskih beguncev iz fašistične Italije, če ga primerjam z odnosom Italije do njihovih »ezulov« po drugi svetovni vojni, ki so jih v Italiji sprejemali z odprtimi rokami, jih vabili, ponujali stanovanja, delo ... Optanti niso bili begunci, tako kot naši pred fašističnim terorjem, ki so se z begom rešili pred smrtjo, zaporom ali vsaj ricinusovim oljem. Optanti so se namreč selili na osnovi posebnega »optantskega« določila Pariškega sporazuma, sami zaprosili za opcijo priključitve Italiji ali Jugoslaviji, kar je pomenilo izselitev iz dežel, ki so pripadle drugi državi. Ta je potekala pod mednarodno kontrolo, ZDA pa so ob tem dajale samo Italiji posebna visoka dnevna nadomestila za vsakega optanta posebej, od tega so optanti dobili le nekaj

drobiža, ki pa je bil v tistem povojnem času revščine in lakote za marsikoga prava plača.

Nekateri v Ljubljani, med temi pa v absurd dogajanju celo ban Dravske banovine, po rodu Primorec dr. Marko Natlačen, so že čakali odrešujočo Kristusovo vojsko iz Rima, ki bo naredila red med to uporno delavsko rajo. Spomnite se na prisrčni in prijateljski sprejem Benita Mussolinija na Planini leta 1938, kjer so ga pričakali s cvetjem in dekleti v narodnih nošah, pa čeprav je do takrat že pognal po svetu desettisoče Primorcev, jih zapiral, prepovedal jezik, požigal njihove kulturne domove in celo vasi, streljal in pobijal. Njihove vdanosti in ljubezni do Mussolinija in fašizma ni motilo niti dejstvo, da so ti streljali celo na slovenske duhovnike, Franca Malalana so ranili že leta 1921, leta 1932 pa so ubili Bogomila Nemca, ki bi moral nadomestiti goriškega nadškofa Sedeja. V sramoto svojemu narodu so nekatere uporne primorske begunce celo vračali italijanskim oblastem, kot na primer člana Mlade Soče Srečka Vilharja.

Že leta 1936 je Lavo Čermelj, fizik in publicist, rojen v Trstu, zapisal, da je iz Julijske krajine prebegnilo v Jugoslavijo 70.000 Slovencev. Ta številka je dolga leta veljala za uradno oceno, vendar se je po letu 1936 zaradi vedno hujšega fašističnega terorja v Jugoslavijo preselilo še več deset tisoč ljudi. V to številko niso zajeti tudi tisti, ki so se umaknili v Francijo, Belgijo, Argentino, Avstralijo in druge čezmejne dežele. Nekaj več zbirnih podatkov je v italijanski objavi Aleksej Kalc v *Annalesu* 8/'96. Po uradnih ocenah je v času fašizma pribežalo v Jugoslavijo 70.000, v Latinsko Ameriko 30.000, 5.000 pa v druge dežele.

Številke so najbrž še veliko višje. Številni politični begunci so namreč bežali na skrivaj in se v novih državah

niso prijavljali, saj zlasti socialisti in komunisti niso bili zaželeni nikjer, ne v Jugoslaviji in tudi ne Ameriki. Beguncem bi morali dodati tisoče pregnancev, ki so jih prisilno preseljevali in konfinirali v južno Italijo, nadalje 30 ali celo 40 tisoč fantov in mož, ki so jih vpoklicali v posebne bataljone, deset tisoče, ki so jih zapirali v zapore in koncentracijska taborišča, neznanu število ljudi, ki so bežali pred vojnimi grozotami, za katere je bil kriv prav fašizem, in končno tudi vse, ki so zapustili svoj dom in morali v partizane. Če ne bi bilo fašizma, jim tega ne bi bilo treba. Številkam primorskih beguncem, pregnancev in raznih izseljencev je treba dodati tudi tiste, ki so v času italijanskega eksodusa optirali za Jugoslavijo ali pa se selili v Avstralijo in druge čezmorske dežele.

Ali lahko vsem tem Primorcem dodamo še druge Slovence: Notranjce, Ljubljančane in Dolenjce, ki so končali v italijanskih taboriščih in konfinacijah? Kaj pa vse Slovence, ki so jih pobili italijanski okupatorji in seveda tudi njihovi kolaboracionisti? Koliko ljudi je trpelo, moralo zapusti svoj dom, kolikim so dom požgali, koliko jih je pokrila ruša? Kakšno številko potem dobimo? 300 tisoč, 400 ali 500 tisoč prizadetih Slovencev? Zagotovo višjo od tiste, ki jo Italijani navajajo za svoje ezule, ki so v resnici optanti. Ali ni bil s tem fašizmom in vojno prizadet ves slovenski narod? Verjetno brez sodelovanja Italije tudi Nemci ne bi napadli Jugoslavije in bi se prej usmerili na Moskvo. Mogoče pa za nekatere prav zato ni pomembno, kaj se je zgodilo prej in kaj kasneje, kaj je bil vzrok in kaj posledica?

Italijanski optanti in begunci, ali ezuli kot jih imenujejo, so se ob podpori italijanske desnice pa tudi levice in še koga drugega, prerinili v vse odločilne pore italijanske družbe in države, v Trstu pa postavili monolitni zid. Ne gre

pa samo za italijanski nacionalizem in pozabljen zgodovinski spomin, ki ga zaradi visokih interesov zahodnega bloka niso oprali s povojno katarzo, ampak še za kaj drugega - tudi za stalno potrebo po iskanju zunanje sovražnika.



Več kot protokolaren sprejem Benita Mussolinija v Planini pri Rakeku 19.9.1938, potem ko so na Primorskem že skoraj dve desetletji izvajali etnocid in genocid nad slovensko manjšino. Desno od njega je ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen s klobukom v roki. (Vir: Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

Na spreminjanje razmerij med narodi na tem območju so še največ prispevala prej omenjena preseljevanja. Ko ljudje odhajajo, za njimi ne ostaja praznina – v njihova stanovanja, na zemljo in delovna mesta pridejo drugi. To je torej priložnost za tiste, ki si upajo to prisvojiti, ki vidijo

v tem svoje koristi – oblast in last. Po tržaški krizi in odhodu Italijanov se je v istrska mesta preselilo ogromno ljudi iz notranjosti Istre, Brkinov, severne Primorske in ostale Slovenije, zlasti s Štajerske in iz Prekmurja. Še večje priseljevanje na Primorsko se je začelo po izredno hitri rasti novih industrijskih obratov in koprskega pristanišča. Takrat so zaradi izredno ekstenzivne oblike gospodarjenja priseljevali delavce in cele njihove družine iz južnih predelov Jugoslavije kar z avtobusi.

Kraji na obeh straneh meje so spremenili svojo identiteto, ne samo nacionalno in kulturno, ampak tudi gospodarsko. To se Trstu pozna na en način, Kopru pa na drug. Gorica je zopet svojstven primer, tam je zraven zrasla Nova Gorica, ki je samo razvila in okrepila avtohtono gospodarstvo in kulturo, stara Gorica pa je svojo še prej zgubila. Najbolj so ostala prizadeta zaledna območja, kot na primer notranja Istra, Brkini in hribovski predeli Posočja, ki so se izpraznila tudi zaradi izseljevanja v Koper in druga mesta, kjer se je razvijala industrija.

Pri večkulturnosti primorskega prostora, posebej tako imenovane Slovenske obale, gre tudi za srečevanja in prepletanja kulture domačinov in kulture priseljencev, celo ali pa namerno oz. načrtno iz drugih koncev lastnega nacionalnega prostora. To se je tu dogajalo skozi vso zgodovino in vedno so prišleki hoteli dokazati, da je njihova kultura tista pravilna. Vsakokratna nova oblast je gradila svoj vpliv s priseljenci iz njenih krajev, ki so prinašali svojo kulturo, pogosto s poudarjanjem narodne pripadnosti, napredka, višje kulture itd., šlo pa je samo za neke vrste okrnjeni kolonialni odnos. Slovenski mediji in seveda politiki ne gradijo nove slovenske narodne kulture na osnovi primorske zavesti in zgodovinske izkušnje, ampak predvsem na temelju osrednje ljubljanske in dolenske, v zadnjem

času tudi štajerske, med nami pa so velike razlike. Ob tem je treba spomniti, da nova industrializirana mesta opravljajo tudi funkcijo talilnih loncev. (Več o tem v poglavju Asimilacija.)

Vse te selitve in spremembe pa so najmanj prizadele notranjo ali zaledno Istro, kjer je še veliko avtohtonega prebivalstva, celo tistega, ki se ne more ali se noče nacionalno opredeliti, ampak ostajajo Istrani. So se pa tisoči Istranov, ki so se v slovenska obmorska mesta preselili iz Buzeta in drugih krajev, ki so pripadli Hrvaški, zelo hitro opredelili za Slovence. Teh Istranov s hrvaške strani nisi mogel ločiti od drugih domačinov, ne v šoli ne na delovnem mestu in tudi na ulici ne. Govorili so zelo podobno kot Slovenci blizu Trsta in peli iste pesmi.

Ob vsem tem preseljevanju smo Primorci tudi nekaj dobili: najmanj kar lahko zatrdim je da smo utrdili zavest in borbenost a tudi intelektualno smo se oplemenitili. Naše suženjstvo v času fašizma in zlasti eksodus, so nas naučili, da ni vse v materialnih dobrinah, te ti lahko vzamejo, znanja in tvojih moralnih vrednot ti ne morejo. Tudi zato so primorski begunci in njihovi otroci dosegali posebne uspehe na področju znanosti, umetnosti pa tudi politiki. Zgodilo se nam je podobno kot Judom, pregnanim od domače zemlje, ali pa sedaj Palestincem. Tisti ki imajo zemljo in svoj dom, se ju oklepajo, ti ki so ga izgubili, so ga našli v sebi, svoji iznajdljivosti, znanju sposobnosti in seveda boju za resnico in svoje pravice.

PREKOMORCI

Tu pri nas še vedno marsikdo s ponosom pove, da da so bili njegovi predniki vsi za partizane, ali pa posebej podarijo da je bil njegov oče ali nono prekomorec. Ljudje iz notranjosti v večini, zlasti mlajši, ki so obiskovali šolo samo v osamosvojeni Sloveniji, pa sploh ne vedo, kaj ta beseda pomeni, povežejo jo z morjem, mogoče še izseljenci v Argentini ali Avstraliji, in tu se novo slovensko poznavanje zgodovine ustavi.

Prekomorci so bili primorski partizani, organizirani v petih brigadah, ki so jih zavezniki opremili celo s topovi, tanki in letali, in so pri osvobajanju domovine odigrali odločilno vlogo. K njim pa moramo prišteti tudi tisoče prekomorcev, ki so se borili proti skupnemu sovražniku na tujih frontah, zlasti v Franciji in Grčiji.

Jedro prekomorcev so bili na hitro rekrutirani primorski Slovenci iz tako imenovanih »posebnih bataljonov«, za katere so se Italijani bali, da se bodo – če jih ne organizirajo oni - priključili partizanskim enotam. Pobirali so vedno mlajše, povečini pa so bili to 14 ali 15-letni dečki, pa tudi starejši od 40 let, ki jim niso zaupali orožja. Nekateri se spominjajo, da so imeli le lesene puške. Po navadi so imeli kakšno lopato ali kramp, zlasti v tistih enotah, ki so kopale obrambne jarke. Nekateri so bili v koncentracijskih taboriščih, na primer v južni Italiji, drugi pa nameščeni po cerkvah, v samostanih in celo šotoriščih, v katerih je bilo celo pozimi po 500, 600 premraženih fantov in mož. Kot zanimivost velja omeniti, da so Slovenci sami že v teh enotah začeli improvizirano ustanavljati svoje pevske skupine, v katerih so peli tudi slovenske pesmi – tamkajšnji itali-

janski starešine, predvsem domači rezervisti na jugu Italije, namreč tega jezika niso razumeli, pa tudi niso bili okuženi s fašistično propagando proti Slovincem.

Veliko slovenskih vojakov je prišlo tudi na afriška bojišča, kjer so jih uporabili kot »topovsko hrano«, zato so se pri bitkah na veliko predajali. Pred napadom na Jugoslavijo so Italijani veliko Slovencev in Hrvatov odpeljali na afriška bojišča. Po njihovi kolonialni avanturi v Etiopiji leta 1935 se je prava frontalna vojna v Severni Afriki začela že 11. septembra 1940, ko je italijanska vojska pod poveljstvom Rodolfa Grazianija s petimi divizijami prek Libije vdrla v Egipt. Po začetnih uspehih so se vkopali pri Sidiju Baraniju in čakali na britanski protinapad. Decembra je britanska armada izvedla veliko ofenzivo in v dveh mesecih pregnala Italijane 800 kilometrov nazaj v Libijo, pri tem pa zajela več kot 130.000 vojakov, tudi veliko Slovencev, ki so jih začeli organizirati za posebne enote, ki naj bi posredovale na Balkanu. Primorski Slovenci, ki so se prej želeli priključiti kraljevini Jugoslaviji, so sedaj videli to priložnost. Nekateri so se vključevali celo v tako imenovano kraljevo gardo, a ko so ugotovili, da je ta pod vodstvom ali vsaj vplivom kralja, ki je zbežal in zapustil svoje ljudstvo, ter četnikov Draže Mihajloviča, ki so se udinjali Nemcem, so se množično uprli in zahtevali priključitev k Titovim partizanom.

Angleži so nekatere, ki so prvi prisegli kralju, usposabljali tudi za svoje pomožne enote v letalstvu, za telegrafiste, vojaške obveščevalce in druge vojaške specialnosti. (To so mi pripovedovali tudi v intervjujih, ki sem objavil v knjigi Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa.)

To so bili prvi prekomorci, ki pa so takrat ob prestopu prisegli še jugoslovanskemu kralju in angleški kraljici pod

angleško in staro jugoslovansko zastavo ter tako postali del četniške vojske Draža Mihajloviča, za katerega so mislili, da je na strani zahodnih zaveznikov. Primorski Slovenci so namreč že od prve svetovne dvojne dalje sanjali o priključitvi h Kraljevini Jugoslaviji in Angleži so jih hoteli priključiti kralju zvestim enotam pod poveljstvom četnikov. To se je seveda dogajalo še pred velikimi bitkami na Sutjeski in Neretvi, Avnojem, sporazumom Tito-Šubašič in srečanj Tita s Churchillom. Resnica o begunskem kralju in kolaborantskemu Dražu Mihajloviču se je v tujini izkristalizirala šele kasneje, čeprav so angleške in ameriške obveščevalne službe dobro vedele, kaj se v Jugoslaviji dogaja, a jim vstaja narodov pod vodstvom komunistov sploh ni ustrezala.

Prisilno mobilizirani Slovenci so kasneje med te Primorce prinašali tudi novice o narodnoosvobodilnem boju v Jugoslaviji, legendarnemu vojskovodji Titu, širili so partizanske pesmi in tudi ideje o novi pravičnejši družbi, ki jo hočejo urediti po osvoboditvi. V številnih taboriščih je zatem prihajalo do raznih uporov Slovencev in Hrvatov, ki so se hoteli pridružiti Titovim partizanom. A šele po sporazumih Tita z zavezniki so imeli naši prekomorci možnost za osebno opredeljevanje, torej ali za priključitev k enotam Titove partizanske vojske ali pa kraljeve. Razen redkih primerov so se tako rekoč vsi odločili za priključitev narodnoosvobodilnemu boju.

Kot mi je v pogovoru povedal njihov častnik in publicist Albert Klun, se je za osvobajanje domovine odločilo kar 25.000 fantov in mož, ki so se postopoma usposabljali in se kot prekomorske brigade ter razne druge enote izkrkali na Visu ali v drugih krajih Dalmacije. Prekomorske brigade in razne udarne enote so bile opremljene s sodobnim ameriškim in angleškim orožjem, celo težko artilerijo in

lahkimi tanki. Prekomorci so z novimi hitrimi čolni bili konic partizanske mornarice. Okrog 2.000 prekomorcev je bilo prepeljano tudi v Sovjetsko zvezo, kjer so se izurili za pilote in tankiste in so se nato opremljeni z njihovimi težkimi tanki in letali vključili v Jugoslovansko armado. Prekomorske enote, ki so okrepile večino korpusov partizanske armade, so odigrale ključno vlogo pri osvobajanju večjih krajev po vsej Jugoslaviji pa vse do Trsta in Celovca.

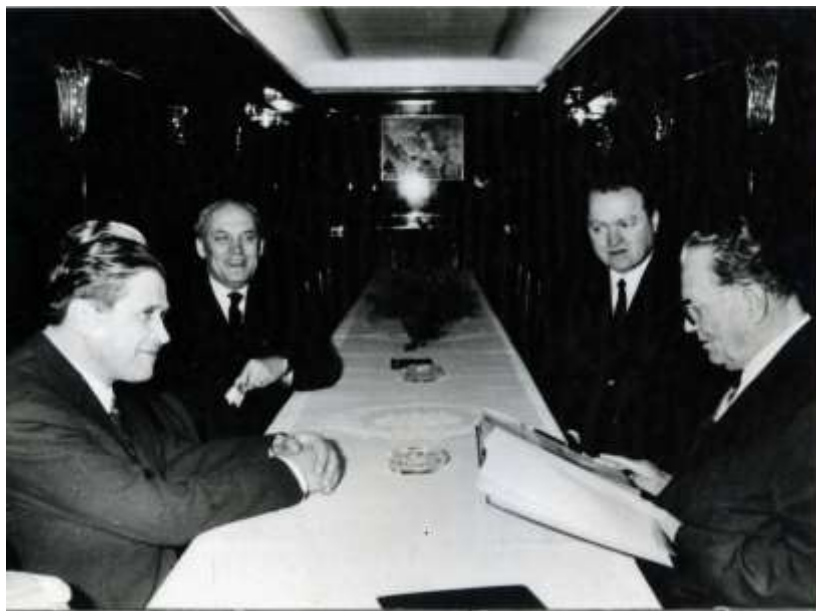


Skupina prekomorcev med pripravami na formiranje 1. in 2. letalske eskadrilje NOV in POJ v Afriki, slikana pred piramidami 1944. Vir: osebni arhivi prekomorcev.

Manj znano je, da so zavezniki okrog 7.000 prekomorcev priključili 7. Ameriški armadi, a predvsem oskrbovalne enote. General George Patton jim kot Slovanom ni

zaupal orožja, saj je znano, da je imel namen skupaj z Nemci napasti Sovjetsko zvezo. Okrog 2.000 prekomorcev pa je bilo vključenih v razna druga odporniška gibanja, zlasti v Grčiji.

Po vojni se jugoslovanske oblasti, zlasti pa slovenske, niso veliko zanimale za vlogo te množice prekomorcev, sploh pa jim niso priznavali borčevskega statusa za čas, ko so se v tujini borili za priključitev k partizanom in se usposabljali. To je bilo urejeno šele po posredovanju predsednika Tita.



Pogovor s predsednikom Titom leta 1967 v Kopru, na katerem je sprejel Mira Kocjana (prvi levo), Alberta Kluna (desno ob predsedniku Titu, ki si ogleduje dokumentacijo o prekomorskih brigadah) in dva predstavnika slovenske oblasti. (Vir: Fototeka Pokrajinskega arhiva Koper)

Z vlogo prekomorcev se še vedno manipulira. Ob otvoritvi neke razstave o prekomorcih leta 1914 so nekateri trdili, da jih je bilo okrog 12.000, kar naj bi se ujemalo tudi s podatki o prisilno odpeljanih vojakih v posebnih bataljonih. Ko sem jih vprašal, od kod ti podatki, so mi odgovorili, da je to rezultat dela posebne skupine raziskovalcev, ki so prebrali knjige Alberta Kluna in pridno seštevali vse enote, ki jih omenja, in prav tako tudi knjigo Sare Perini iz Opčin, ki je prva obdelala posebne bataljone. Povedal sem jim, da sem imel več intervjujev z obema in da sta mi tako Albert Klun kot Sara Perini govorila celo o dvakrat ali trikrat večjih številih. Vseh prekomorcev Slovencev, Hrvatov in celo Italijanov, Črnogorcev, ki so jih zbirali v Italiji, Afriki pa celo v obeh Amerikah in Avstraliji, ki so nato sodelovali v bojih v Jugoslaviji pa tudi drugih frontah, naj bi po Klunovem bilo kar 35 tisoč. Sara Perini pa mi je v avtoriziranem intervjuju potrdila številko, da je bilo v posebne bataljone vključenih vsaj 40.000 fantov in mož iz ozemlja, ki ga je Italija dobila po prvi svetovni vojni.

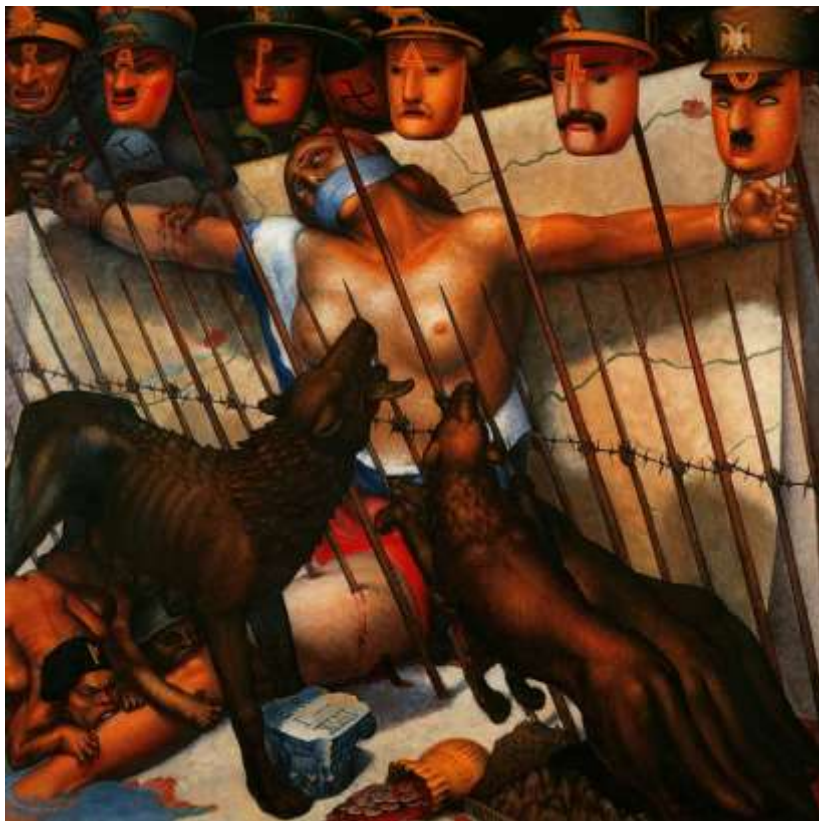
PRIMORSKA SE JE UTRDILA S PROTIFAŠIZMOM

Posebne zgodovinske, tako politične, gospodarske in tudi kulturne okoliščine, predvsem pa soočenje s fašizmom in nato nacizmom v času NOB, so združile na isti strani fronte vse Primorce, razen redkih izjem, ki so zaradi lastnih koristi postali Italijani in fašisti. Ti se najprej sami niso imeli več za Slovence, zato jih tudi drugi niso imeli, z zaostrovanjem tržaškega vprašanja pa so kot ezuli postali »italianissimi«.

Primorcev ni bilo treba politično združevati, skupaj so rasli zelo enotno, tako verniki, liberalci in komunisti, pa ne samo pripadniki iz ljudstva, ampak tudi njihovi voditelji. Tako duhovniki kot partijski sekretarji so imeli svoje »šefe«, Italijane v Rimu. Verniki so opazili razlike med svojimi in tujimi duhovniki. Primorski komunisti so pred vojno bili lahko le člani Komunistične partije Italije, in če so hoteli postati visoki funkcionarji, so morali govoriti po italijansko. Popolnoma samostojne so bile le tiste organizacije in skupine, ki so rasle iz naroda, njegovih domoljubnih bralnih, pevskih, telovadnih, konzumnih in sorodnih društev in predvsem udarnih mladinskih organizacij. Nekateri so se oblikovali v udarne trojke Borbe, drugi pa TIGR-a. Tudi trojke so imele zelo veliko samostojnost, kljub temu jih je italijanska tajna policija, ki so jo v Julijski krajini posebej za ta namen zelo okrepili, skorajda vse odkrila, rešili so se le tisti, ki so zbežali v Jugoslavijo.

Spontan upor Primorcev proti okupatorju in njegovi represiji se je začel že leta 1919, ko so prebivalci Ostrožnega Brda z orožjem pregnali cel oddelek italijanske vojske iz njihove vasi. Spopadi na barikadah in z orožjem so se

nadaljevali v Osapski dolini in Marezigah, bombe so pokale v Trstu.



Znamenita slika Toneta Kralja Rapallo, ki simbolično prikazuje rapalsko mejo, ki je Sloveniji odrezala noge in jih prepustila italijanskemu nacionalizmu in fašizmu. Spodaj v levem kotu Mussolini kot sin volkulje grize nogo Slovenije
Foto: Pokrajinski muzej Koper.

Slovensko delavsko gibanje v Trstu, Gorici, Idriji in tudi drugod je bilo vedno sestavni del celega naroda, ti delavci so izhajali iz kmečkega prebivalstva, večina delavcev,

ki so delali na pretovoru v pristaniščih, so bili polproletarci. Spopadi s škvadrismi v Trstu so potekali vzporedno s spopadi po vaseh, napadi na delavske domove pa v istih letih kot požigi kulturnih domov.

Ko je italijanska komunistična partija morala v ilegalo in ko je OF dvignila ljudi v skupni odpor, pa so slovenski komunisti pretrgali popkovino s KPI in se skupaj z vsem svojim narodom zlili v boj za svobodo, ne samo proti fašizmu. Mladi komunisti pod vodstvom Pinka Tomažiča so se takrat na Miljskih hribih že začeli organizirati in uriti, a dokler so čakali orožje, ki so jim ga priskrbeli tigrovci, je Tomažiča in nekatere odkrila italijanska tajna policija OVRA in jih na drugem tržaškem procesu obsodila na smrt ali dolge zaporne kazni. So pa zatem mladi skojevci, ki so se po večini vrnili iz šol v Jugoslaviji, že 10. avgusta 1941, na pobudo primorskega begunca in že v Ljubljani organiziranega komunista Oskarja Kovačiča ustanovili v Trstu področno organizacije Osvobodilne fronte, ki se je zelo učinkovito vključila v NOB.

Tigrovci in komunisti se niso ločevali, ljudje niso vedeli, kdo je kaj – oboji so bili »naši«. Marsikje še v družini niso vedeli, da je eden pri tigrovcih, drugi pri komunistih. Spomnimo se na štiri bazoviške junake, ki so bili ustreljeni že leta 1930, in na Pinka Tomažiča in tovariše, ki so se zbrali, da se uprejo že na začetku vojne leta 1940. Že takrat so skupaj s tigrovci dobavljali orožje. Osvobodilne fronte in partizanstva v Trstu niso organizirali tisti, ki so prišli iz Jugoslavije, ampak kvečjemu tisti Primorci, ki so se vrnili na Primorsko. Tudi kasneje, ko se je pod vodstvom KPS uprla vsa ostala Slovenija, so se oboji skupaj borili kot Primorci in partizani. Do delitev pa je prišlo in še prihaja vsakokrat, ko hoče nekdo razbiti narod zaradi svojih parcialnih koristi, da bi lahko prevzel vodstvo, tako kot

je nekoč ali še danes počne ta ali druga stranka, ideološka ali oblastna organizacija, tudi cerkev.

Primorski duhovniki, ki so odigrali zelo pomembno vlogo v narodni prebui in tudi kasneje v boju proti fašizmu, niso imeli niti približnih možnosti, da bi se otresli vrhovne oblasti Rima, kot so se nekoč pravoslavni, protestanti, anglikanci in drugi. Duhovniki so, tako kot tudi pesniki, to primorsko realnost sami spoznali na lastni koži in so v svoji razgledani preprostosti, poštenosti in narodni zavesti ostali na strani svojih vernikov, svoje matere in očeta – svojega naroda. Zato so tudi od svojega naroda sprejemali narodnoobrambne in svobodoljubne ter napredne ideje. Simbol te povezanosti z narodom je tudi pesnik in duhovnik Simon Gregorčič.

Primorska nima označenih meja in mejnikov, sega čez tiste, ki so ji jih postavljali ali pa jih še. Njene korenine in tudi veje grejo daleč čez Doberdob in tudi Ravbarkomando. Preprosto povedano: Primorska je tam, kjer kot svojo himno pojejo Vstala Primorska, kjer se ljudje čutijo Primorci, ne pa tam, kjer jih nekateri z rdečo barvo označujejo na zemljevidih in rišejo nove meje. Tudi današnja visoka primorska zavest, ki se jo zazna ob raznih novejših dogodkih, posebej političnih, je posledica dolgega zgodovinskega dogajanja na naših tleh.

Današnjo Primorsko je izoblikovala zlasti novejša zgodovina, ki je povezana z bojem za ohranitev lastne slovenske identitete in življenjskega prostora pred italijanskim agresivnim ekspanzionizmom; zaradi rapalske meje, fašizma in končno enotnega oboroženega narodno osvobodilnega boja, pa tudi kasnejšega boja za pravično mejo, za Trst in Gorico.

To se ji pozna tudi danes, ko se upira novi obliki fašizma in kolaboracionizma, ki ji pravimo neoliberalizem. Tega vsaj osrednja Slovenija ne more in tudi nikoli ne bo razumela, saj sama tega ni doživljala tako kot Primorska, ali pa Štajerska in Prekmurje, še huje ..., a o tem kasneje.

Primorska je mejna dežela, po kateri so divjali najhujši tornadi zadnjih vojn. Tu pri nas od soške fronte dalje ni bilo več miru. Prva svetovna vojna se je nadaljevala s fašizmom, druga s hladno vojno, ki bi se morala končati s padcem berlinskega zida. Tudi desetdnevna slovenska vojna se je začela na Primorskem, in ko smo po njenem koncu in osamosvojitvi upali, da bo vendarle nastopil čas miru, popolne svobode in prosperitete, so nove politične razmere izkoristile za maščevanje nekoč že poraženih sil teme in nam začele vsiljevati delitev naroda na leve in desne, ali preprosto povedano: novo »hladno« državljsko vojno.

Rekli smo, da je Primorska obrobna in marginalna dežela, slovenska in slovanska, torej dvakratno izpostavljena. Podobno tudi Koroška, severna Štajerska in Prekmurje. Pri sistemih se na marginah, pa naj si bo to živo bitje ali pa družba, vedno nabere utrjen obrambni sloj. Pri deblu je to skorja, pri ljudeh in živalih koža, pri državi meja. Z njo se vsak sistem obda, da se lahko brani pred drugimi, ali tudi napada, kot na primer z nohti, zobmi, rogovi ali kopiti. Tudi verski svetovi, kulture ali narodi se obdajajo s takimi obrambnimi ali napadalnimi mehanizmi, žal tudi nacionalizmi, fanatizmi in drugimi -izmi: V katoliškem svetu so se razvijali največji fanatizmi na Hrvaškem in Poljskem, Ukrajini in drugih mejnih območjih s pravoslavnim življenjem, podobno je tudi v Severni Irski, kjer se stika z anglikansko cerkvijo, v Bosni, na Kosovu in Cipru,

kjer se srečujeta pravoslavni in muslimanski svet. In podobno po vsem planetu, zlasti tam, kjer so se v zgodovini pojavljale želje po prevladi in fanatizmi. Če to ni dovolj, pogledajmo zgodovino Palestine.

Primorska je otrdela koža slovenskega in slovanskega sveta. Najbolj otrdela je v krajih, ki so ostali pod Italijo. Tam se ves slovenski živelj vsak dan, vsak večer družijo v raznih kulturnih društvih in pevskih zborih, športnih in družabnih klubih, tudi najmlajši otroci v podmladkih, babice pa v raznih šiviljskih in pletilskih srečanjih. Še več: nek zelo dejaven Slovenec s Proseka mi je rekel, da je prav, da vsaj ob praznikih gredo v cerkev tudi ateisti, sicer bodo te zgodovinske slovenske kulturne hrame zasedli Italijani. S hrvaškim svetom živimo v neprimerno boljšem sožitju, ali smo vsaj, dokler se tu ni postavila meja in niso mediji in državni mehanizmi začeli »utrjevati kože novih držav«.

Da je lahko koža dobra, vedno obnovljena obramba našega telesa, se tudi stalno obnavlja. Je organ, katerega vrhnja plast najhitreje odmira – stare celice odpadajo, nove prihajajo na površje, staro otrdelo kožo celo strgamo proč, nohte in lase pa strižemo. To da imamo odpadnike je torej naravno.

Koža pa ni samo neka obramba, ampak tudi organ za dihanje s prostorom, za vzpostavljanje stika s sosedom. Ta stik lahko rodi nekaj novega, ne samo grdega, ampak tudi lepega. Če je pri ljudeh to prenos čustev, je pri narodih prenos kulture.

Tudi bolečina naroda, tista notranjih mehkih delov, kot marginalnih skupnosti se izraža na njenih robovih, najbolj izpostavljenih delih, ranljivi koži, ki ni uspela poroženeti. Na njej se pojavljajo kot izpuščaji, rane, turi. Slovani pa smo očitno nagnjeni k mozoljavosti in turom.

To nam najbolje izpričajo bolj ali manj znane usode nekaterih Primorcev. Na jugozahodu v Kopru in Trstu je to zelo očitno v primerih Giuseppeja Cobolija, Gulielma Oberdana in še nekaterih drugih, ki so se rodili kot Slovenci, a so se pod vplivom italijanske propagande spremenili v italijanske fanatike. Nekateri so se našli tudi italijanske propagande in cerkvene podložnosti do »večvredne« italijanske kulture, ki se v Rimu stika z božjimi poslanci, in se po drugi strani sramuje »primitivnejšega« slovanskega in pravoslavnega življa. To posebej dokazuje zahvalno pismo bana Marka Natlačena, »nanoške gore lista«, Benitu Mussoliniju ob okupaciji Ljubljane. Še večja sramota Primorski je general Leon Rupnik, saj je celo pomagal ustanoviti in voditi kolaboracijsko domobransko vojsko, ki je pomagala okupatorju pobijati lastni narod.

Tudi na Primorskem ni vse zlato, kar se sveti v slovenskih medijih... Vendar na srečo naša Primorska ni tudi mejno območje religij, obrambna cona rimokatoliške in katere druge cerkve, ki izkoriščajo vero za osvajanje sosedstva. Potem bi tudi mi bili Bosna in Hercegovina, Ukrajina, Irska ali Palestina.

Primorska ima svoje primorsko zaledje, pa čeprav mu rečemo Gorenjska, Notranjska ali Bela krajina. Vendar žal brez podpore zaledja ki se je brez kralja oklicalo za prestolnico in je v tem zavetju narodne obrambne črte kljub svoji majhnosti kar zadovoljno in zaverovano samo v sebe. Mogoče nam to še najbolj kaže pozabljena usoda Beneške Slovenije, ki je v našem vsakodnevnem življenju ostala prisotna bolj ali manj le še v njihovi lepi narodni pesmi in posebni glasbi.

PRIMORSKA KOT OBMEJNA DEŽELA

SITO ČASA IN DOMOLJUBJA

Italijani, ne samo njihovi fašisti, so nas vedno imenovali Schiavi. Niso nas samo tako imenovali, vedno so nas imeli za narod služinčadi in sužnjev in se do nas tako tudi obnašali, posebej v času fašizma, ko so nas Ščave lahko tudi pobijali. Prav zaradi tega, pa ne samo zaradi parafraziranja, bi lahko NOB na Primorskem imenovali tudi zadnja vojna proti suženjstvu v Evropi.

Primorski slovenski rod je bil skozi svojo zgodovino zelo na fino presejan, da je obstal, pa se je moral boriti proti fašizmu neprimerno daljše obdobje in bolj prepričano kot osrednji del njegovega naroda. Tako kot so se v tujino selili predvsem tisti pogumni in ambiciozni, tako so doma ostajali trmasti, navezani na svojo zemljo, dom in narod – postali so neke vrste uporni slovenski uskoki, Primorska pa je v času italijanskega iredentizma in fašizma bila neka nova oblika nekdanje Vojne krajine. Tudi zaradi tega Primorci za svoje voditelje raje sprejemamo napredne, uporne ali pa vsaj odprte in levo usmerjene ponosne domoljube, kot pa konservativce, ki vidijo svoje preživetje v udinjanju gospodarju. Zanimivo pa je, da so naše primorske konservativne »odpadnike«, ki so videli preživetje Slovenije v hlapčevanju tujcem, v pasivnosti ali pa celo kolaboraciji, radi sprejemali v notranjosti Slovenije. Si lahko predstavljate, da bi Primorci za svoje voditelje izbrali bana Natlačena ali generala Rupnika, izdajalce svojega naroda? Če pa kdo v

Italiji misli, da so razni Lacote, Bossiji, Cecoviniji, Codarini in njim podobni pravi in najboljši Italijani, naj jih kar imajo.



Nova Gorica. Foto: Katja Željani/Delo

Velike so še razlike med Primorsko in ostalo Slovenijo, pa ne samo zaradi podnebja in tudi ne zaradi razdelitve naroda na upornike in kolaborante. Res, da smo čez

tisto geografsko razpoko na Ravbarkomandi postavili velik viadukt in avtocestno povezavo, vendar razlike, ki so jih doživljali že naši begunci, se poznajo še danes. Tega se ne zazna samo na volitvah, ampak tako na pogledih na preteklost, sedanost in tudi prihodnost.

VEČKULTURNOST

Primorsko, zlasti Istro, Beneško Slovenijo pa tudi novo narodnostno in jezikovno mešane predele (Tržaški Kras), večkrat dajemo za primer večkulturnosti prostora. Gre za prostor, kjer že več kot tisoč let sobiva več nacionalnih kultur, kjer je ali vsaj bi moralo biti neko sožitje. To je tudi vedno prisotno, če ga le ni preglasila nacionalistična politika. Danes je to nov evropski proces zблиževanja narodov in njihovega gnetenja v novo evropsko kulturo sožitja, prijateljstva ali celo bratstva, bi rekli nekoč v Jugoslaviji, kjer žal ta eksperiment ni uspel in je na koncu pogorel v medsebojni vojni. Prvi in temeljni pogoj je enakopravnost narodov oz. kultur, ne pa samo nacionalnih, ampak tudi manjšinskih, lokalnih, posebnih zgodovinskih in socialnih. To seveda ni enostaven proces, posebej ob dejstvu, da jezik drugega razume predvsem ena stran.

O pravi multikulturnosti ni mogoče govoriti, dokler sta le eden ali kvečjemu dva naroda od treh pripravljena komunicirati v tujem jeziku, tretji pa meni, da komunikacija lahko poteka samo v njegovem. Ta proces so po padcu berlinskega zidu, ali točneje po osamosvojitvi Slovenije in umiku jugoslovanske armade z meje, zagrenili še italijan-

ski poizkusi potvarjanja zgodovine in iskanje novih barbarov. Je pa multikulturalnost zelo razvita pri manjšinah, ki morajo živeti z večinskim narodom in so tako spoznale njegov pravi značaj, kulturo in zgodovino. Manjšine so se naučile jezika večine, to pa je najpomembnejši pogoj za sožitje, torej možnost, da razumeš drugega.

Narod je zgodovinska kategorija, ki se je razvila s kapitalističnim sistemom, z glavnim ciljem zaščite privilegijev kapitala in domačega tržišča. Pred tem smo imeli ljudstva, ki so bila vezana na svoj kraj, krono in vero. Nastajati so začele enonacionalne države, ki so rasle na osnovi nacionalizma. Ko se je kapital povezal in zliil z državo, je bilo treba iti v kolonialni in osvajalni ekspanzionizem. Na začetku so to počeli s pretvezo pokristjanjevanja oziroma verskim fanatizmom, nato pa s krepitvijo nacionalizma, rasizma in fašizma, čeprav je slednji nastal predvsem kot obramba pred socializmom in internacionalizmom.

Oblikovanje narodov ima veliko pozitivnih posledic, med katerimi so tudi splošni razvoj in napredek človeštva, svoboščine in civilizacijske vrednote. Ob razvoju nacionalizma, kolonializma in fašizma se je krepilo domoljubje, nacionalna zavest, osvobajala so se zatirana ljudstva, razvijala so svojo kulturo, pozitivno tekmovalnost ipd. Žal pa so v tem procesu izginila številna ljudstva in njihovi jeziki, ki so glavni atribut naroda. Da ne govorimo o narečjih, ki še vedno opredeljujejo ostanke nekdanjih ljudstev, plemen in rodov. Z razvojem množičnih medijev, ki so kljub velikemu vplivu države predvsem profitne družbe, se je ta proces še pospešil.

Pri nas je množično prebujenje sprožil šele Napoleon, njegjeni nosilci pa so bili kulturniki, njihovi mecenji in tudi

napredni duhovniki, najpomembnejšo vlogo pa so odigrali tabori in društva.

V svetu imamo tudi veliko primerov, ko jezik ne opredeli pripadnosti narodu in tudi ne nacionalne kulture. Omenimo le Švico, kjer so trije različni narodi in tri kulture ustvarile svojo državo in novo nacionalno kulturo. Poseben primer je tudi Avstrija, kjer govorijo nemško, a se imajo za drug, to je avstrijski narod. Nekaj podobnega najdemo tudi v vzhodnih francoskih pokrajinah. Ob vseh deklaracijah o svobodi in demokraciji imamo celo v Evropi številne narode, ki nimajo svoje države - ne samo Katalonci, temveč tudi nam bližnji Furlani. Imamo še številne druge primere, ki izvirajo iz drugačnih zgodovinskih, verskih in političnih dejavnikov, ki so vplivali na razvoj narodov, zlasti kapitalizem, ki je na določeni razvojni stopnji hotel z mejami zaščiteno tržišče ter z vojsko in policijo zavarovane interese kapitala oz. oblasti. Celotna geografska posebnosti so različno vplivale na razvoj narodov, da ne govorimo o kulturi.

V mediteranskem prostoru smo priče nekoliko drugačnemu oblikovanju narodne zavesti, kot je običajna v notranjosti in severnih delih Evrope. Tudi v Italiji je bil ta proces v primerjavi s sosednjo Francijo pa še drugimi bolj zakasnel. V našem ožjem prostoru tudi ni bilo enonacionalnih držav. Beneška republika in Avstro-Ogrska monarhija nista enačili politične in gospodarske oblasti z nacionalno. Enako tudi kasnejša Jugoslavija ne. Kot enonacionalni državi sta vmes le za kratek čas vladali Francija in Italija, prva je sprožila narodno zavest in domoljubje, druga pa je to spremenila v etnocidni fašizem, ki vsem ljudem na srečo ni postal ideal narodne pripadnosti.

V prvem obdobju oblikovanja italijanskega in slovenskega naroda se je razmeroma jasna ločnica izoblikovala

le na Krasu in na Goriškem. Slovensko Benečijo, Rezijo in Kanalsko dolino pa smo zgubili že s plebiscitom leta 1866. Slovenci takrat še nismo imeli glavnega mesta, kaj šele prestolnico. V tej začetni narodni prebuji je bil svetovljansko odprti Trst veliko večje in pomembnejše slovensko mesto kot pa podeželska Ljubljana. Še Koroški Slovenci si v plebiscitu po prvi svetovni vojni, ko je bila že ustanovljena država Srbov, Hrvatov in Slovencev, niso želeli Ljubljane kot svoje »prestolnice«, ampak Celovec. To je bilo toliko bolj razumljivo za Beneške Slovence.

Slovenci smo bili v prednosti le na meji s Furlani, ki v zgodovinskem procesu nastajanja narodov niso uspeli zadovoljivo razviti svoje nacionalne zavesti in tako so ostali delno zakrnel narod oz. Italijani s posebnim narečjem. Tudi na Tržaškem so se Slovenci v času taborov zelo hitro opredelili za Zedinjeno Slovenijo, v samem mestu pa je bil spopad med slovenskim in italijanskim nacionalnim nabojem ublažen z zelo močno prisotnostjo Avstrijcev, Srbov, Hrvatov, Čehov, Židov in drugih narodov, ki so pomagali razvijati svobodno pristaniško mesto Trst. Spomnimo se, da je v tem mestu dolga leta bival tudi James Joyce. V istrskih mestih je bil proces kristalizacije zavesti o pripadnosti italijanskemu narodu zelo hiter, vendar je bilo podeželje slovansko. Zgornji del Istre se je s tabori v Dolini in Kubedu prav tako hitro opredelil za Slovence, notranjost polotoka pa za Hrvate.

Zgodovinski, geografski, kulturni in politični dogodki so razmeroma enotni identiteti slovenske sredozemske dežele Primorske po posameznih pokrajinah pustili opazne razlike. Prva je že razlika med tržaško in goriško pokrajino. Tržaški se zlasti pozna vpliv pristanišča, saj Trst ni bil samo največje slovensko mesto, ampak tudi največje de-

lavsko središče. Njegova odprtost se je s potmi proti notranjosti prenašala na Postojnsko in Bistriško, kjer so živeli tudi z reškim pristaniščem. Ker je bilo na Tržaškem zelo razvito planinarjenje, so ta svoj »delavski« duh zanesli tudi na sončno stran Alp.



Pretorska palača na Titovem trgu v Kopru – biser beneške kulture, v katero sodijo tudi bele črte na tlaku, ki so nekoč delile ljudi. Foto: Miloš Ivančič

Goriška je bila bolj tradicionalna, sicer odprta pot med Furlanijo in vzhodom, vendar veliko bolj provincialna kot pa Trst, pa manj kot Istra. Goriški so poseben pečat dali tudi slovenski domoljubni škofi, med katerimi moramo posebej izpostaviti Frančiška Borgia Sedeja. Vipavski dolini pa se še vedno pozna, da je bila dolgo časa pod

dokaj klerikalno ljubljansko škofijo, veliko bolj od koprške, kjer se je bolj čutila naprednost Ogleja in s časom izbojevanih pravic Slovanov (maše v slovanskih jezikih, glagolica ...). Številni popotniki, intelektualci in tudi trgovci so to odprtost in naprednost Primorske že od srednjega veka dalje prenašali tudi v notranjost (Trubar, Zois, Tuma, Cancar). Ljubljani, Mariboru, Kranju in tudi drugim krajem pa so ogromno sveže in uporniške krvi prinesli primorski migranti, ki so bežali pred fašističnim terorjem. V Ljubljani, ki je bila v primerjavi s Trstom le velik provincialni center, pa se ta razlika znotraj Primorske še posebej pokazala: s Tržaškega sta med drugimi prišla prepričana komunista in revolucionarja Mitja Ribičič in Tone Tomšič, z Goriškega pa ban Marko Natlačen in general Leon Rupnik. Prva dva sta bežala pred fašizmom, druga dva pa, vsaj tako kaže, predvsem zaradi svojih ambicij.

Pa še to: Prav ti naši primorski odpadniki so druga plat te presejanosti, ne samo v svoji desničarski skrajnosti ali slovenski fašistoidnosti, ampak tudi izdajalstvu. Najhujši so *poturice*, pravijo Srbi, to je tisti, ki so sprejeli vero in kulturo Turkov. Enako je pri nas na Primorskem: najhujši italijanski nacionalisti in celo fašisti so tisti Slovani in njihovi potomci, ki so v vsem tem italijanskem pritisku in poitalijančevanju postali Italijani, med temi pa je veliko več Hrvatov, kot pa Slovencev, zlasti pa še drugih slovanskih ljudstev, ki so se priseljevali v naše kraje. Ob oblikovanju narodov je pač prevladala miselnost, zakaj bi postali Slovenci, torej pripadniki podrejenega hlapčevskega naroda, če pa imamo priložnost da postanemo pripadniki naroda gospodarjev, potomci naroda z dvatisočletno kulturo.



*Neštetokrat oskrunjeni spomenik bazoviškim junakom, žrtvam fašizma, ki jasno kaže na različno stopnjo strpnosti do sosedov in večkulturnosti. To je tudi dokaz še vedno žive fašistične kulture narodne in rasne večvrednosti.
Foto: Lucijan Pelicon*

ASIMILACIJA JE KOT EROZIJA

Ob večkulturnosti je treba posebej izpostaviti tudi problem asimilacije manjšin ali stapljanja manjšine z večino drugega naroda. To pa ni tema tega teksta, ampak le v novinarsko dopolnilo ali opozorilo, saj je asimilacija zelo kompleksen pojav, ki zahteva posebno pozornost tudi v medijih.

Asimilacija je v normalnih pogojih popolnoma normalen pojav, ki je ob kulturnih in enakopravnih dobrososedskih razmerah lahko tudi pozitiven proces, vendar je tu v tem prostoru vsaj v novejšem času potekala izredno agresivno, z groznimi posledicami. O Trstu, svobodnem pristanišču v času stare Avstrije, se je govorilo kot o talilnem loncu, podobno kot o Ameriki, saj je po svoje bil neke vrste »mitedevropski« New York, kjer so se stapljali vsi priseljenci, s to razliko, da so se v Ameriki v ameriško kulturo, tu pa bolj v italijansko kot pa v slovensko.

Za razliko od ameriškega stapljanja se je tu stapljanje opravljalo z agresivnostjo. Kar pa je najhuje, se nekatere oblike agresivnosti, posebej politične, propagandne in kulturne, kažejo še danes. V tem prostoru ne govorimo samo o asimilaciji, ampak o nasilnih spremembah narodnostne strukture prebivalstva in celo o načrtnem iztrebljanju naroda. V tem nasilju še od časov iredentizma, zlasti fašizma, najbolj izstopajo poitalijančeni Slovenci in Hrvati, ki vsaj v Trstu zagotovo predstavljajo več kot polovico prebivalstva in hočejo na ta način opravičiti izdajstvo naroda svojih prednikov.

Zgodovina dokazuje, da se prisila, grobost in nasilje žal vedno izplačajo. Tu, v tem prostoru, smo bili ob soočenju malega naroda z »malo kulturo« in velikega naroda z eno najbolj razvitih kultur na svetu priča tudi eni najbolj agresivnih oblik asimilacije, ki jo je izvajal fašizem nad Slovani ali Ščavi. Spomnimo na množično pretepanje, prisilno pitje strojnega olja, prepoved maternega jezika, spreminjanje imen in priimkov, preseljevanje, internacije, požiganje, pobi-*janje* ... Ali ni to etnocid?

Zgodovinsko nihalo pa se vedno vrača s povratnimi posledicami, ki so sprožile eksodus Italijanov. Jugoslovanski poveljni režim še daleč ni bil tako grob. Soglašam pa tudi s tistimi, ki so nekoč trdili, da je zelo asimilacijska tudi dobra normativna ureditev pravic manjšini, saj vzame motiv za boj proti nepravilnostim in asimilaciji.

Od tistih tristo tisoč spremenjenih slovenskih ali slovenskih imen in priimkov ter več sto tisoč spremenjenih toponimov jih je kljub poveljnemu preimenovanju še vedno ostalo poitalijančenih več sto tisoč. Kakšna je bila ta asimilacija, bi lahko ugotovili, če bi na območju med obema nekdanjima mejama, avstro-ogrsko in italijansko ter rapsalsko, torej na tem tamponskem ozemlju, ki naj bi postalo sedma republika, opravili posebno raziskavo. Ta bi pokazala, kakšno je bilo razmerje med Slovenci, Hrvati in Italijani nekoč ob bolj nevtralnem času, na primer leta 1910, v času popisa še pod staro Avstrijo, ki je bila enako mačeha vsem tem trem narodom, in danes, ko smo danes vsaj formalno enakovredni člani Evropske skupnosti.

Podobno se dogaja tudi z asimilacijo italijanske manjšine pri nas, vendar v veliko milejši obliki, saj so tako italijanski matični narod kot njegova kultura, mediji itd. neprimerno močnejši od slovenskega. Italijanska narodna

skupnost ima že zaradi pravila večje mase večjo gravitacijsko silo, gre pa tudi za kulturo, ki je drugačna od slovenske, katera se ne ponaša z osvajalno zgodovino Rimskega imperija, ampak s Prešernovo Zdravljico in Črtomirjevo usodo.

Bi radi še bolje spoznali Primorsko? Vzemite v roke knjige naših rojakov z one strani meje. Ne bom omenjal nobenega, da ne bi delal razlik, vse pa so vredne branja. Sam sem tem dodal še svoje: Peruti tržaškega aborigina, Radio kot Radio Koper in Abitanti so v Istri, ki jih lahko preberete tudi na internetu. Upam, da bosta v kratkem v tej obliki izšli še Lebič (ali) zgodbe pozabljenega eksodusa in Osapska roža.

SOŽITJE IN VEČKULTURNOST NE MORETA BITI »ENOSTRANSKA LJUBEZEN«!

Italijanska nacionalistična in ekspanzionistična politika je s praznikom spomina na eksodus in fojbe, s postavitvijo mavzoleja fojbam na bazoviški gmajni in z vsem, kar počenjajo njihovi nacionalisti, postavila nove okope in za dolga leta preložila možnost sožitja. Temu se zlasti upirajo ezulske organizacije. Med temi je veliko ljudi slovanskega porekla, tistih, ki so zatajili ali izdali svoj narod in so pod vplivom velikega propagandnega mehanizma hladne vojne ali pa zaradi osebnih koristi prevzeli italijansko narodnost. Ti morajo to svoje dejanje narodne izdaje stalno potrjevati in opravičevati, Slovenci, ki so ostali ponosni na svoje korenine, pa so njihova slaba vest.

Kljub raznim nacionalizmom, ki jih spodbujajo nekateri politiki, dogodki, mediji, razmere in razni drugi dejavniki, v tem našem večkulturnem prostoru vendarle zasledimo številne ljudi, ki sami sebe ne opredeljujejo kot Italijane, Slovence ali Hrvate, pa tudi ne kot Istrane, v smislu pripadnosti neki posebni narodnosti, ampak enostavno kot ljudi s kulturo tega specifičnega prostora: Koprčane, Tržačane, Kraševce, Istrane, tudi Goričane in Rezijane. Poznam posameznike, ki pri športnih tekmah navijajo tako za italijanska moštva, slovenska ali hrvaška, in vedno vzklíkajo »Dajmo naši!«, ko pa se med seboj pomerijo reprezentance teh narodov, ne vedo, za koga bi navijali, zato se odločijo za najšibkejšega, najbolj požrtvo-valnega, borbenega – torej za človeške ali športne kriterije. Pripadnost narodu se na tem področju ne postavlja vedno kot monolitna kategorija, kot ena in edina, ampak kot plovec na nekem kontinuumu, na katerem se položaj posameznika premika po neki premici glede na razmere v družbi.

RAZLIKE NARODOV SO NJIHOVO BOGASTVO

V Trstu, Gorici in njihovi okolici je bil proces nacionalne opredelitve opravljen prej kot v notranjosti polotoka Istra. Osebnostno menim, da je v notranjosti Istre prišlo do prave nacionalne opredelitve za Slovence, Hrvate in Italijane šele z obnovitvijo šolskega sistema po ukinitvi Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), saj so se prej, z izjemo obdobja Avstro-Ogrske, lahko šolali samo v italijanskih šolah. Spomnimo se tudi malega plebiscita na območju Gradina in Pregare, s katerim so se tamkajšnji prebivalci od-

ločali, v kateri republiki – v Sloveniji ali Hrvaški bodo živel. Da proces še vedno ni zaključen celo po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške, dokazuje tudi sedanje opredeljevanje nacionalnosti za Istrana. Ta proces opredeljevanja je najbrž dokončno opravila nova meja, obmejni spori in mediji.

Podobni, a spet svojstveni procesi, so se dogajali v hrvaški Istri oziroma tamkajšnjih krajih, ki so doživeli preseljevanja. Istra je še vedno ostala vezana na severne kraje in dežele, ki so jim nekoč omogočali gospodarski razvoj, blagostanje, šolanje v lastnem jeziku in tudi narodno prebujanje. Iz hrvaškega dela Istre so se (na sever) preselili v slovenske kraje tudi številni Italijani.

Čeprav se v Jugoslaviji niso dogajale tako grobe oblike raznarodovanja kot v Italiji, je tudi italijanska manjšina, ki je ostala v svojih krajih ali se preselila iz hrvaškega dela v Slovenijo, doživljala občutno asimilacijo. Ne gre samo za učinek zaustavitve procesa italijanizacije, ki je bil prej zelo močan, ampak tudi za ustvarjanje novih krivic. Nekateri Slovenci in Hrvati, predvsem priseljenci, ki niso poznali tukajšnjega antifašizma in skupnega boja za nove odnose, so začeli ustvarjati pri italijanskih domačinih občutek krivde za vse, kar se je prej dogajalo, in to prav tistim, ki so ostali tu, ki so skušali obnoviti nekdanja prijateljstva in že pozabljeno sožitje. Tudi Slovenci imamo svoje nacionaliste, ki so se šli »slovenizatorje«.

Čas je in še vedno prinaša spremembe, marsikje po svetu vidimo, da nekatere manjšine postajajo večine in večine manjšine, spreminja se identiteta prostora. Ta prostor je doživljal tudi posebne oblike kolonizacije, ki so jo izvajali priseljenci celo nad avtohtonim delom svojega naroda. To se je dogajalo v času Italije in Jugoslavije, pa tudi po njenem razpadu, saj je znano, da so Hrvati največ ljudi

iz porušenega Vukovarja priselili prav v Hrvaško Istro. Tudi v Slovenski Istri smo dobili več šefov izza Ravbarkomande. Čeprav so se med drugo svetovno vojno prav Primorci najbolj množično kot partizani opredelili za Jugoslavijo in socializem, so po ukinitvi Svobodnega tržaškega ozemlja prišleki iz severnih predelov Slovenije z vodilnih položajev odstavili vse župane, politične funkcionarje in tudi večino gospodarstvenikov, ki so tu v svojih krajih sami postavili in razvili ljudsko oblast in nova podjetja.

Srečal in spoznal sem kar nekaj ljudi in celo novinarjev, ki ravnaajo, kot da so prišli sem domačine učiti pameti. Najhuje pa je, da se nekateri domačini še vedno obnašajo kot nekdanji koloni, napol svobodni kmetje, ki so se morali vedno klanjati tujim gospodarjem, da so lahko dobili nekaj zemlje za obde-lovanje, kasneje pa zaposlitev v mestu.

Po Londonskem memorandumu je Ljudska republika Slovenija dobila morje in nekateri so ga začeli »osvajati«, tega pa niso čutili samo avtohtoni Italijani, ampak tudi Slovenci, ki smo tu živeli in imeli svoje morje od nekdaj. Še več morja smo imeli, segalo je tja do Tržiča, imeli smo svoje ribiče in pomorsko kulturo.

Nekateri priseljenci so Italijane vsevprek enačili s fašisti, avtohtone istrske Slovence pa za nacionalno ne preveč prepričane. To smo občutili tudi mi v naši družini. V milejši obliki se je podobno opazilo tudi po osamosvojitvi Slovenije. Takrat se je prebivalstvo celinske Slovenije, ki je bilo pred tem počitniško navezano na Dalmacijo, po daljšem šoku vendarle začelo zavedati, da ima morje, in prišlo ponovno v njegovo »osvajanje«.

Identiteta Istre in njenih prebivalcev se je v prejšnjem stoletju izredno spremenila in se še vedno spreminja.

Spreminjajo se celo stara narečja. Tako lahko tudi po medijih slišimo neko novo »istrščino«, ki jo tvorijo prišleki iz pogovorne slovenščine, tako da jo mešajo z italijanskimi besedami, ki jih pobirajo s prevladujoče ponudbe italijanskih televizijskih programov – seveda kot komu ustreza, da bo le zvenelo po »primorsko« in da se »čuje, da nismo forešti«. Če se zraven dodajo še šefi in direktorji, ki bi radi postali domačini, potem se lahko po radiu neskončno dolgo predvaja spot, v katerem se govori, da »je to vino nobile«, pa čeprav so domačini govorili »d' je g'spujsko« ali pa »d' je z' š'njore«.

Pravo staro slovensko narečje iz Trsta in okolice Trsta, Tržaškega Krasa, Malega Krasa in Bržanije, ki ga je govorilo skorajda 100.000 ljudi, je imelo skorajda več narečnih izrazov prevzetih iz nemščine in hrvaščine kot pa iz italijanščine. Ta je bolj prisotna v zaledju istrskih mest, vendar so tudi stari domačini iz okolice Kopra svojemu mestu rekli Kuper, ne pa Capodistria. To sta mi že pred leti potrdila v neki reportaži celo brata Daponte iz Padovanov pri Kopru. Svoje je opravila najprej italijanska šola v času fašizma, nato pa elektronski mediji, ki so prišli v vsako hišo in so dialekt »nastlali« z nepotrebni italijanskimi mašili, kot so *ma, dai, allora* ipd.

Goriška, sploh pa bolj severni primorski predeli, tudi Brkini ter Čičarija, niso bili zanimivi za priseljence, sploh ne za tiste oblastniške. Na Krasu so sicer številni iz notranjosti pokupili stare hiše, ampak ne zato, da bi gospodovali, ampak uživali v lepoti narave in njenih okusih zlasti terana in pršuta. Goriška je imela veliko srečo novega mesta in avtohtone kulture, da ne rečem stare. Poznalo se ji je, da je razvijala svoje gledališče, ki ji je - tako kot Trstu -

ohranjalo nekaj tiste stare patine. Iz nje izhaja največji slovenski »trubadur« nove dobe Iztok Mlakar, ki je njihovo besedo naredil domačo vsej Sloveniji.

Primorska je lepa, topla in prijazna dežela, pa ne samo tisti majhen prostor, ki so ga danes nekateri zožili na pravo Primorsko in pri tem pozabili celo na Trst in Gorico, ampak gre za ves nekdanji prostor, ki so ga Avstrijci imenovali Adriatische Künsterland, čigar središčna pokrajina je Istra, glavno mesto pa Trst. Ta prostor so vedno osvajali tujci, stalno je bil kdo, ki si ga je hotel prilastiti, podjarmiti ali ga postaviti pod svoj vpliv. Ne samo države, kar smo že prej omenjali, ampak celo cerkev. V Istri je bila največji fevdalec cerkev, tukajšnji koloni so imeli v cerkvi dvojnega gospodarja, posvetnega in duhovnega, kar je seveda pustilo drugačne posledice. Kdorkoli je prišel sem, vsak je hotel vladati tem ljudem ali pa jim je hotel dokazati, da je njegova kultura višja od njihove. Seveda se spomnimo tudi veliko svetlih izjem, to so bili predvsem duhovniki, učitelji (z izjemo fašističnih) in zdravniki. »Mi moramo biti tem ljudem hvaležni za vso pomoč,« mi je dejal znani profesor in nekdanji koprski župan Raul Šiškovič, ali, kot pravijo v Dekanih, ločiti »forešte od neforeštov« med tistimi, ki so prihajali sem osvajat in vladat, ter drugimi, ki so prihajali s spoštovanjem ljudi in prostora.

Vsako obdobje politike, oblasti ali gospodarjev pušča občutne sledi tudi v tem občutljivem medkulturnem sožitju, vendar ni nujno, da so sorazmerne trajanju. V obdobju Beneške republike je ta prostor nadvladala italijanska kultura. V času Avstrije se je razmerje sil med slovansko in italijansko kulturo bolj uravnovesilo in nagnilo v prid Slovincem in Hrvatom, povezava na severno celinsko zaledje pa mu je prinesla razvoj, ki se je odražal tudi v sožitju, vsaj do pojava iredentizma. Obdobje fašizma je bilo etnocidno

in je omogočilo popolno prevlado italijanstva. Povojno izseljevanje Italijanov je ponovno spremenilo narodnostno sliko tega območja. Torej, pomemben je učinek, zelo grobo povedano, vendar zgodovina nas uči, da so diktature najbolj »učinkovite«, tudi pri asimilaciji manjšin. Hladna vojna je imela tudi zelo velike učinke, na srečo pa jih je tu v tem našem prostoru zelo uspešno blažil prav nekdanji Radio Koper-Capodistria, kasneje pa tudi koprška televizija. Mogoče so ga prav zato po padcu berlinskega zida začeli nekateri tako očitno rušiti?

Italijanska skupnost je v nekdanji Jugoslaviji takoj dobila vso zakonsko zaščito in tudi številne ugodnosti. Te so se kar prenesla iz Cone B Svobodnega tržaškega ozemlja. V Coni A, ki je bila pod okriljem anglo-ameriških oblasti, pa so še naprej veljali fašistični zakoni, tako da otrokom, ki so se rodili v tržaški bolnišnici niso hoteli vpisati slovenskih imen v rojstno knjigo. To se je zgodilo tudi meni osebno. Slovenska manjšina v Italiji je dobila zakon o globalni zaščiti šele leta 2001, a tudi ta je še vedno bolj na papirju kot v praksi. Peljite se skozi obalna mesta v Sloveniji in nato čez Milje in Trst do Tržiča ter primerjajte, koliko dvojezičnih napisov in oznak ste videli na oni strani. Sama formalna ureditev seveda ni dovolj za ohranitev ali razvoj manjšine, vendar če so na ulici samo italijanski napisi in same italijanske zastave, če ti na pošti ali uradu rečejo, da govori po italijansko, potem se marsikdo tudi javno ne upa govoriti slovensko. Pa da ne bi reki, da pretiravam, poizkusite to sami!

Ne samo v uradih in na ulici, manjšinski jezik mora biti enakopraven tudi doma, po radiu, televiziji, danes vse bolj tudi na internetu. Ob osamosvojitvi Slovenije in z razprodajo oddajniškega in antenskega sistema koprškega

RTV centra so italijanski mediji ponovno popolnoma prevladali. Na tej stopnji prevzema vlogo nov medij, internet, kjer smo Slovenci vsaj v začetnem obdobju veliko bolje »štartali«, ampak samo začeli, potem pa smo si začeli sami metati polena pod noge. Internet je vsaj pri mlajših prenesel jezikovno težišče z italijanščine na angleščino, ki velja za svetovni jezik. Ta se vedno bolj pojavlja kot temeljni komunikacijski jezik celo na našem obmejnem območju, z opustitvijo pouka tako imenovane srbohrvaščine pa celo v stikih z bližnjimi istrskimi Hrvati. Poznam take, ki v poslovnih stikih s sosedi pisno komunicirajo v angleščini. Ta postaja nova latinščina! To sicer postavlja nekdanje »manjvredne« kulture v enakopravnejši položaj do svojih sosedov, po drugi stani pa nam grozi, da se bomo tudi mi nekoč zgubili, tako kot so se Furlani. Vseeno pa prijetno presenečajo podatki, da se je med našimi sosedi v Italiji povečal interes za učenje našega jezika, vsaj v simboličnem merilu, še vedno pa lahko trdimo, da je na obeh straneh Soče neprimerno več Slovencev, ki se učijo italijansko, kot pa Italijanov, ki se učijo slovensko.



Meja pariške mirovne konference ni rezala samo mest in vasi, ampak celo posamezne hiše, pokopališča in celo grobove. Fotografija mirnskega pokopališča. Vir: Primorske novice, Goriški muzej

RAZUMETI PRIMORSKO

Rekli smo, da je Primorska posebna dežela, pa ne smo zaradi tega, ker je je obmorska, ampak zaradi njene obmejne, zgodovine in vsega, kar se je zaradi njene geostrateške lege z njo dogajalo in se še vedno dogaja, tako z latentnim iredentizmom zahodnih sosedov Italijanov, ki se je najhuje pokazal v Beneški Sloveniji, pa tudi želja Germanov do stika s toplim Jadranskim morjem, po osamosvojitvi pa hrvaškega pohlepa do celega Piranskega zaliva. Mogoče nam k temu lahko najbolj pomaga spoznanje Istre. Res se ta delno razlikuje od ostale Primorske, vendar ne po vsebini, tu je le njen koncentrat.

TRST SO SPREMENILI V GNOJNO JAMO

Še največja žrtev zgodovinskega dogajanja, zlasti fašizma, tako italijanskega kot tudi našega slovenskega, je Trst, veliko bolj kot Gorica.

Trst je bil kot odprto obmorsko in svobodno pristaniško mesto bolj ali manj tudi gospodarsko in kulturno središče slovenskega naroda. Tu se je začinjalo vse za nas pomembno, kar je vplivalo na Trubarja, Prešerna ali Cankarja in od koder so izhajali Zois, Bartol ali če hočete tudi Ribičič.

Italijani so se tega zavedali, zato so tako »jurišali« na Trst s svojimi iredentisti in črnosrajčniki, celo stalinisti. Trst ni bil nevaren samo kot središče primorskih Slovencev, ampak tudi delavskega gibanja. Tega so se Italijani

dobro zavedali že po prvi svetovni vojni, ki so v Trst načrtno priseljevali bogaboječe agrarno prebivalstvo iz Sicilije, Nemci, ki so priseljevali domobrance iz Dravske banovine ali pa fašiste iz Istre, po drugi svetovni vojni pa so Italijani skupaj z angloameričani sprožili tudi s tem namenom sprožili pravi ezulski cunami. V Trstu so nastanili zlasti tiste, ki so se opredelili proti Jugoslaviji in »Titovemu komunizmu«. Posebej dobrodošli so bili slovenski politični begunci. V absurd zdravemu razumu so se tu v Trstu po Titovem sporu s Stalinom ali Informbiroju združevali v »boju« proti svojemu narodu tako bivši domobranci, ki se po končani vojni niso vrnili ali pa po njej pribežali, kot novi stalinisti, Vidalijevci.

Med Slovenci v Trstu in vsej Furlaniji julijski krajini je prišlo do velikega političnega razdora, ki so ga nekateri tolmačili kot demokracijo. Levica ali tisti del Slovencev, ki so hoteli sodelovati s svojo domovino, pa čeprav komunistično, se je povezovala v SKGZ (Slovensko kulturno gospodarsko zvezo). To ni bila stranka, ampak združene skorajda vseh slovenskih organizacij v Italiji, ki pa se je povezovalo predvsem z levo usmerjenimi italijanskimi strankami, ki so imele sprejemljiv odnos do Slovencev. Desnica je ustanovila svojo politično stranko, ki se je kljub svojim domobranskim in kolaboracionističnim genom poimenovala Slovenska skupnost, pa čeprav je zanjo glasoval le kakšen zelo majhen odstotek Slovencev. Domačini so namreč opazili to preobrazbo nekdanjih kolaboracionistov, ki so se sedaj v novih razmerah začeli trkati po prsih s svojim slovenstvom, pa čeprav so ga med vojno izdali in celo sodelovali z okupatorju pri etnocidu in genocidu lastnega naroda.

Nekateri Slovenci so seveda zaradi raznih razlogov, tudi zaradi te načrtno razdvojenosti manjšine, prevzemali

italijansko narodnost. Tisti, ki so hoteli še hitreje uspeti so se povezovali z fašistično emigracijo Italijanov iz Istre, Kvarnerja in Dalmacije, drugimi »ezuli« ter starimi in novimi italijanskimi nacionalisti, iredentisti in fašisti. Vse to se je združevalo predvsem v desničarskih strankah, posebej Almirantejevi neofašistični MSI (socialno gibanje Italije), Legi nazionale (zvezi italijanskih nacionalistov) in raznih istrskih klubih.

ISTRA JE USODA PRIMORSKE

Nekateri trdijo, da je Istra srce Evrope, jaz pa bi prej rekel, da je evropsko slepo črevo, da je mimo njega v zgodovini potovalo ogromno ljudstev in da je vsako nekaj pustilo v njem. V stoletjih, vsej pretresih, ki jih je ta prostor doživel, se je vse to usedlo in se kot v kitovem slepem črevesu spremenilo v žlahtno ambro. Ta proces je sedaj pri kraju, saj so že nekdanje politike, fašizem, novi šolski sistemi in mediji to zmes že skorajda v celoti razdelili na narode. Narodi so seveda pozitivna nadgradnja človeške civilizacije, a žal se eno od temeljnih veziv, kot sta jezik in kultura, imenuje nacionalizem.

V Istri se je zaradi zgodovinskih dejstev razvila tudi posebna, tako imenovana istro-venetska kultura, ki jo seveda različno pojmujejo Slovenci, Hrvati, Italijani in Istrani. Preprosto povedano: gre za zlivanje stare beneške kulture s slovansko, ki je nekje prevladujoče italijanska, drugje slovenska ali hrvaška, ki pa do iredentizma ni bila predmet mednacionalnih sporov, ampak obratno: šlo je za zlivanje dveh kultur, pri čemer pa je seveda prevladovala

močnejša. Najbolj žalostno dejstvo pa je, da je fašizem tudi to izrabljajal za ustvarjanje novih janičarjev. Prav ti so postali najhujši italijanski nacionalisti, celo »fojbe« si je kot politik in pesnik izmislil nekdanji Mussolinijev minister Giuseppe Cobolli Gigli, ki se je rodil v priseljeni slovenski učiteljski družini v Trstu leta 1892 kot Josip Kobilj. Prav on je, potem ko je postal Italijan, fašist in plemenitaš, pesnil pesmi o puljski areni in fojbah, v katerih naj končajo tisti, ki ne bodo sprejeli italijanske kulture.



Vas Abitanti, simbol pozabljene Istre. Foto: Miloš Ivančič

V Istro pa se je v času turških vpadov in kuge priselilo ogromno Srbov in drugih Slovanov, tudi nekaj Romunov, kasneje pa še Avstrijcev. To povedo že imena nekaterih vasi. Avstrijci pa so priseljevali Slovence, Čeha in

druge, ki so prevzemali bolj strokovna dela, kot npr. učitelje, duhovnike in razne obrtnike, konjarje in seveda ročno delovno silo. Po odhodu Napoleona je tu ostalo tudi veliko Francozov. Marsikdo od obubožanih kmetov ali priseljencev, ki so bili odvisni od služb v mestu, je že v času iredentizma in posebej fašizma sprejel italijanski jezik in kulturo. Posebej priseljenci so raje sprejeli kulturo Italijanov, torej gospodarjev, ne pa domačinov - Ščavov. Če nisi govoril italijansko in če tega nisi potrdil z vstopom v fašistično stranko, nisi dobil službe. Vpeljali so izključno italijansko šolo in prepovedali slovensko in hrvaško javno besedo ter pesem, z dekretom pa poitalijančili več sto tisoč osebnih imen in priimkov, krajevnih imen in oznak, vse, kar je spominjalo na slovanski izvor. V teh pogojih so tudi nekateri domačini, ki niso izhajali iz zavednih slovenskih ali hrvaških družin in niso bili pripravljene trpeti, raje postali in ostali Italijani, kar je konec koncev razumljivo. Po drugi svetovni vojni pa je zmaga jugoslovanskih partizanov sprožila obraten proces, vendar v veliko manjši meri, je pa ta zaradi mej, hladne vojne, zakonodaje, različne politike, narodne zavesti in drugih dejavnikov dobil zelo različne nove nianse tako na eni kot na drugi strani.

Po drugi svetovni vojni, ob postavljanju meje med zveznima republikama Slovenijo in Hrvaško, so se pojavile številne dileme o narodnostni meji. Ob obali je, tudi če ni bila večinska, še vedno dominirala italijanščina, v notranjosti pa zaradi mehkega prehajanja enega jezika v drugega in seveda nedavne italijanizacije, jasne meje ni bilo. To jezikovno mejo so celo nemški okupatorji na svojih zemljevidih potegnili veliko bolj na jug, kot pa domače partizanske oblasti. Na koncu je prišlo do dogovorov prav med slednjimi, pri čemer so seveda pomembno vlogo odigrali tudi dogovori med Edvardom Kardeljem in Vladimirjem Bakaričem. Ker pa je bil hrvaški nacionalizem veliko bolj

izrazit so številni slovenski domoljubi morali na hrvaškem delu celo v zapor. Na razmejitvev pa je še najbolj vplival referendum, ki so ga izpeljali na širšem območju Gradina. Slovenska stran je po vojni ponovno potegnila krajši konec, saj je bil ta podeželski del Slovenske Istre odrezan z mejami ne samo od Trsta, ampak vseh obalnih mest, tako da je bilo »glavno mesto« tega slovenskega obmejnega okraja takrat mala in oddaljena Sežana.

Podobno je ostal na hrvaškem tudi del Slovenskega Primorja na Bistriškem. Tega seveda kasneje ob ukinitvi STO in še manj ob osamosvajanju ni bilo mogoče več popravljati, tudi zaradi tega, ker ljubljanske provincialne politike očitno ta meja v preteklosti ni veliko brigala. Začela jo je šele z bojem desnice za oblast in rušenje vsega, kar je bilo prej.

OJ, BOŽIME

Nacionalistična agresivnost naših sosedov pa tudi naša slovenska zelo počasna ali zapoznela narodna prebujanja nas je stala tudi izgubo kar lepega dela severnega dela Primorske, to je Slovenske Benečije, Rezijske in dolin, po katerih so naši predniki razširili v alpski svet. Slovanska plemena so prišla v te kraje že v sedmem stoletju, ko so bili tu še Langobardi. Kasneje so prišli pod oglejski patriarhat in nato Beneško republiko ter Habsburžane. Ob italijanskem gibanju za boljšo in samostojnejšo državo, kot je bila takrat »avstrijska ječa narodov«, so se skupaj z Italijani s plebiscitom leta 1866 odločili za priključitev k novemu italijanskemu kraljestvu, ki mu je obljubljalo vso

svobodo, tudi nacionalno. Upoštevati je treba, da so bile takrat ideje o samostojni Sloveniji, kaj šele o Jugoslaviji, še zelo utopične.



Ruševine stolnice v Pušji vasi po potresu. Vir: Wikipedia

Italijanske oblasti so to pokrajino pahnile v hudo gospodarsko krizo, katere cilj je bil izseljevanje, o čemer tudi poje njihova ljudska Oj, božime, obenem pa so same pospeševale priseljevanje Italijanov in tudi Nemcev. Ko so svoje dosegli, so kmalu pokazali svoj brutalni nacionalizem, ki ni bil nič boljši od nemškega. Najhujši udarec so italijanske oblasti zada-le slovenskemu jeziku s šolstvom, predvsem s prepo-vedjo slovenskih šol, a še hujša je bila načrtna propaganda v izobraženih krogih, ki je slovensko govoreče enačila z nepismenimi barbari. Da bi slovenski otroci zares ostali nepismeni, so jim oteževali celo dostop

do italijanskih šol. Slovenščina se je govorila in skrivaj poučevala le v cerkvah, dokler ni bila leta 1933 prepovedana tudi duhovnikom, kar je lepo opisal France Bevk v romanu Kaplan Martin Čedermac.

Po drugi svetovni vojni se je v to raznarodovanje s preganjanjem jezika nadaljevalo tudi s pomočjo Nata, ki je tu ustanavljal paradržavne milice in obrambne skupine pred »komunizmom«, med katerimi je najbolj znana Gladio. Ti ljudje so celo prekopavali cerkve, v katerih je potekalo slovensko bogoslužje, z izgovorom, da iščejo orožje, ki naj bi ga tam skrivali Slovenci. V to poitalijančevanje se ni vključila samo politika, ampak celo njihova znanost, ki se udinja šarlatanom, kateri hočejo dokazati, da tamkajšnja domača narečja, na primer rezijanščina, ne izvirajo iz slovenščine.

Danes nekateri trdijo, da v Slovenski Benečiji, Reziji in tamkajšnjih dolinah, ki so bile nekoč popolnoma slovenske, ni več kot 6.000 Slovencev. To mi je v pogovoru, ki je objavljen tudi v knjigi *Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa*, dejal pokojni Dino Del Medico, predsednik tamkajšnjega društva emigrantov. Zato je leta 2005 opravil raziskavo in ugotovili, »da je okrog 38.000 Benečanov razkropljenih izven svojih vasi samo po Videmski pokrajini od Čedadada proti Vidmu in naprej, drugod po svetu pa še 32.000.« Koliko pa jih je sprejelo italijansko kulturo in jezik, ni znano.

Čeprav je potres leta 1976 povzročil veliko žrtev in ogromno škode tudi ali zlasti med Slovenci, je je na nek način tudi predramil slovensko narodno zavest. K temu je se največ prispevala iskrena pomoč rojakov iz matične domovine, s katero so začela rasti tudi nekatera podjetja in

upanja. Žal nekatera od teh podjetij niso vzdržala drugačnega »potresa« ob padcu berlinskega zidu.

KOLONIZACIJA

Primorska se je v novejši zgodovini pogosto srečevala kolonialnim odnosom zlasti do avtohtonega prebivalstva. Tu so osvajalci za gospodarje vedno postavljali svoje ljudi. Izjema je bil samo čas STO - Svobodnega tržaškega ozemlja in to samo v Coni B, v Coni A pa angloameriške oblasti niso samo vračale oblasti starim italijanskim fašistom, ampak celo priseljenim domobrancem.

Te naše kraje, ki so jih še najbolj na gosto poselili naši predniki z vzhoda, so osvajali in si lastili predvsem vladarji iz jugozahoda, zahoda in severa. Vsi so samo pobirali in nič dali. Simboli njihove kolonizacije so gradovi, med katerimi so najbolj »štrleči« tolminski, goriški in devinski. To so bile trdnjave tuje posesti in absolutne oblasti. Drugačno vlogo pa je imel miramarski grad, v katerem je Šarlota zaman čakala svojega osvajalskega a naivnega Habsburžana.

Ne zaradi ljubezni, ampak zaradi razvoja meščanskih idej in kapitalizma, je stara Avstrija Trstu res podelila status svobodnega pristanišča, vendar je na oblastniške ali gosposke položaje postavljala svoje ljudi. Če so bile prej njene kolonialne postojanke gradovi z nemškimi oziroma habsburškimi graščaki, je nato to »osvajanje« nadaljevala s svojim kapitalom. Simbol kolonializma je celo istrska ozkotirna železnica, poimenovana *parencana*, ki so jo nato

Italijani razstavili, da bi jo prenesli v svoje nove kolonije. Italija se je z naseljevanjem Italijanov šla celo tako imenovano »bonifikacijo« tega prostora, s čemer naj bi popravila razmerje prebivalstva v svojo osvajalsko korist. V Trst je načrtno priselila več deset tisoč Italijanov iz raznih krajev, že v času Avstrije iz Južne Tirolske, po prvi svetovni vojni pa z juga svoje države, zlasti s Sicilije.

Težko je priznati pa tudi primerjati, vendar neke oblike vsiljevanja nadoblasti ali kolonizacije je Primorska doživljala tudi od matične slovenske države, najprej od republiških oblasti v okviru SFRJ, nato pa osamosvojene RS. Poudarjam, da je težko primerjati, vendar tudi odnos do TIGR-a, primorskih beguncev, prekomorcev ali če hočete tudi do dogodkov dan pred uradnim začetkom agresije JA na Slovenijo po razglasitvi samostojnosti, niso samo zaradi nepoznavanja Primorske ali nerazumevanje njenih posebnosti.

O tem nerazumljivem odnosu Slovencev iz notranjosti do nas Primorcev so nam pripovedovali starši, meni tudi številni intervjuvanci, pa celo sam sem to doživljal. Celo med študijem v Ljubljani, ko smo se že šli študentsko revolucijo, smo Primorci, zlasti Istrani, poslušali, da smo Čiči, Lahi ali pa Italijani. Neki študent, partijski štipendist, ki je nato postal visoki demosov politik, je na primer kričal po hodnikih fakultete, da bo on izstopil iz partije, če se bo vanjo sprejelo »tega Italijana«. Še huje: nekateri so nas zaradi naših kulturnih posebnosti celo vključevali v tisto enačbo »Italijan = fašist«.

Ko sem se kot novinar pogovarjal z neštetimi starejšimi ljudmi, sem pogosto začutil, da mi ob pripovedovanju o dogajanju v Slovenski Istri po ukinitvi STO niso vsega povedali. Po letu 1947, zlasti pa 1954, ko so iz obalnih

mest množično odhajali Italijani, so v naše kraje začeli prihajati ljudje iz notranjosti Slovenije. Z učitelji, zdravniki in raznimi drugimi strokovnjaki in pridnimi rokami, ki smo jih zaradi posledic fašistične prepovedi slovenske besede in Gentilejeve šolske reforme res rabili, pa so prišli tudi tisti, ki so si želeli oblast, novih priložnosti in avanture. Ti primorske sploh niso razumeli, niti se niso potrudili, da bi jo, nekateri so tudi odklanjali kakršnokoli prilagajanje in zahtevali od domačinov, da prevzamejo njihove navade, način dela, vsiljevali so celo svoje narečje.

Nekateri prišleki, pa ne smo politiki, so prišli na »slovensko Obalo« tudi zato, da bi skrili svojo preteklost. Tem priselcencem so bili največjo napoto stari domači protifašisti, borci in celo komunisti. Za napade nanje so znali izkoristiti njihovo prijateljevanje z verniki in duhovniki, nato pa informburo. V napoto so jim bili celo preprosti domoljubi, ki se na politiko niso razumeli. Ko je moj oče v Kopru videl tisto škatlo, polno ključev od praznih stanovanj in prosil za enega, da bi se lahko z družino preselil v mesto, kamor se je vsak dan vozil delat, mu je tisti uradnik rekel, da imajo zanj kot Istrana ključe od stanovanj na oni strani meje. Nekega očetovega soborca iz Socerba, ki je ves srečen, da ni več fašizma, hotel organizirati slovensko mašo v jami, kjer so med vojno ustanovili partizanski odred Alme Vivoda, je skupina pretepačev iz Kopra celo pretepla. Kot sem kasneje zvedel, jih je organiziral nek priseljeni šef Udbe, menda prav tisti, ki je imel pod pazduho tetoviran kljukasti križ.

Po osvoboditvi, ko je Svobodno tržaško ozemlje postalo neke vrste paradržava in je Cona B prišla pod upravo Jugoslovanske armade, so tu vso oblast prevzeli v vojni preverjeni domačini. Med njimi je bilo veliko Primorcev, ki so se vrnili iz begunstva, še največ pa takih, ki so raje

ostali na naši strani, kot pa da bi se vrnili v Trst, Gorico ali druge kraje, ki so ostali onstran meje. Začeli so razvijati gospodarstvo, zdravstvo, šolstvo in kulturo, ustanavljali so proizvodna in trgovska podjetja, odpirali nove šole, gimnazijo, ekonomsko pomorsko, kmetijsko ... Tudi nove uredbe in zakone so sprejemali, s katerimi so nadomeščali nekdanjo fašistično zakonodajo, uredili sodstvo ...

Ko sem kot novinar iskal te zaslužne može, sem zelo pogosto dobil odgovor, da so se po ukinitvi STO umaknili v Trst. Tja sta po prihodu novih šefov iz Ljubljane odšla tudi ustanovitelj Radia Koper ali točneje Radia jugoslovanske cone Trsta Danilo Milič in predsednik koprskega sodišča Franc Škrlj, ki si je vzel en mesec dopusta, da mu je pomagal pri tem, nato pa še en mesec za ustanavljanje pomorske akademije ... Z njima sta odšla z radia tudi Fulvio Tomizza in Ubaldo Vrabc (ki se je kasneje vrnil v Maribor), na njuno mesto pa je za enega od urednikov prišel človek, za katerega so trdili, da je delal za SS. Tega je po glasu razkrila neka poslušalka, vendar šele takrat, ko je signal našega radia prišel na Tolminsko. Po tej aferi so ga poklicali nazaj na Radio Ljubljana.

Kaj vse se je dogajalo, mi je še največ povedal Dušan Novak, ki je kot domačin postal prvi predsednik občine Koper. Potem ko se je zaradi izzivanja priseljenega šefa Udbe stepel z njim in mu raztrgal srajco, so lahko vsi prisotni videli, da je imel pod pazduho vtetoviran nemški kljukasti križ, znak tajnih sodelavcev SS. Res so tega odpeljali, a tudi on je bil čez kakšen mesec odstavljen z mesta predsednika, češ da je uporabil občinskega konja za svojo osebno pot na svojo njivo na koncu Vanganelške doline. Na podobne načine so odstavili iz odgovornih mest vse domačine.

Ko smo se odprli tudi nemškim turistom, so številni ob koprskem mandraču tudi videli pretep med nekim Nemcem in priseljenim udbovcem, ki mu seveda ni bilo všeč, da ga je ta Nемеc prepoznal kot svojega nekdanjega ovaduha. Nato so oba izvlekli iz morja.

Španski borec Leopold Caharija mi je malo pred smrtjo začel pripovedovati o tem, a mu zdravje zaradi razburjenja ni več dovolilo snemanja. Tisto sidro, ki je sedaj na kongresnem trgu v Ljubljani, pa zagotovo ni bilo njegovo darilo, ampak mi je povedal, da so ga neznanci ponoči ukradli in ga z »izposojenim« kamionom odpeljali v Ljubljano. Kasneje mi je nekdanji dijak Pomorske akademije Koper pripovedoval o istem dogodku, kako jih je nekdo prepričal, da so si neko noč »sposodili« nek kamion in sidro na skrivaj odpeljali v Ljubljano. Ker ga niso mogli spraviti skozi nek železniški podvoz, so poklicali svojega sošolca iz Divače, da je odrezal prečni stabilizatorski drog in ga na drugi strani ponovno zavaril. Postaviti so ga hoteli pred ljubljansko gostilno Figovec in nanj obesiti vabilo mladim, da se vpišejo v njihovo pomorsko šolo, a ker se je že začelo daniti in so se zavedali, da so ga ukradli, so ga vrgli s kamiona že na Kongresnem trgu in oddrveli nazaj v Koper, da so lahko še pravočasno »vrnili« kamion.

Nekaj zanimivih in pomembnih zgodb mi je začel pripovedovati tudi Danilo Petrinja, zlasti o težavah, s katerimi se je soočil pri gradnji Luke in železniške proge do Kopra. Omenjal mi je nekega zelo pomembnega politika iz Ljubljane, ki so ga začuda Nemci izpustili iz nekega italijanskega zapora. Potem ko ga je pripeljal v »varstvo« partizanom istrskega odreda v Brkine in jim naročil, naj dobro pazijo na njega, so ga le ti zaprli v nek kurnik. Tu ga je s puško kot stražar pazil tudi moj oče.

Nadaljevanje gradnje koprške Luke je odobril sam Tito. Do Tita osebno so se morali obrniti tudi, ko so po priključitvi Cone B STO v Ljubljani hoteli ukiniti Radio Koper. Miro Kocjan, ki je med vojno na Visu delal v vrhovnem štabu kot analitik tujega tiska in se je s Titom tudi osebno spoznal, mi je pripovedoval, kako je le-ta zelo razočarano sprejel informacijo, kaj se dogaja v Istri z Italijani in tudi domačini, in zahteval, da se to nemudoma preneha.

Ljubljanski centralizem, nepoznavanje tega našega prostora pa tudi želja po nadvladi so se kazali na vsakem koraku. Tako so na primer kmete silili v sajenje trt na koridorju burje, kjer je še trava slabo rasla, z buldožerji so prekopali cel hrib in ga zasadili z višnjami, pa čeprav so tam prej zorele prve češnje v Sloveniji... Celo na narečja so se spravili. Našemu vzhodnemu tržaškemu so rekli, da je rižanski. Torej sto tisoč Tržičanov iz mesta in okoliških vasi naj bi svoje narečje prevzelo po tistih tristo prebivalcih v Rižani, kjer je bil nekoč mejni prehod med Jugoslavijo oz. Ljudsko republiko Slovenijo in Cono B Svodnega tržaškega ozemlja. V času Avstro-Ogrske in nato ponovno med NOB so tem našim krajem rekli in pisali Istra, tam, kjer so narečja zvenela po slovensko, pa Slovenska Istra (z veliko začetnico). Ta pa ni zajemala samo slovenski del Cone B, ampak tudi ves del Istre s Čičarijo vred. Del Slovenske Istre je bil tudi v Coni A, vse do centra mesta Trst, ali točneje do vključno »*Placa od sena*«. Ožji istrski del, ki je gospodarsko in kulturno gravitiral k Trstu, a je bil stoletja upravno vezan na Koper, pa so ljudje imenovali Koprščina. A oboje - Slovenska Istra in Koprščina so novi učitelji in lektorji prepovedali, češ da gre pri *Slovenski Istri* za pridevniško rabo, pri *Koprščini* pa za prevzemanje italijanske in hrvaške oblike poimenovanja prostora, ki se v slovenščini uporablja za narečja. Hrvaški Istrani pa temu prostoru še

naprej pravijo Koprština, sosednjemu v notranjosti Istre Bujština, obmorskemu pa Umaština...

Za slovensko ozemlje ob morju, skupaj z Izolo in Piranom, se je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja prijelo tudi ime Slovenska obala ali kratko Obala. Po osamosvojitvi Slovenije in postavitvi meje v Istri, ki je nikoli ni bilo, se je začelo to območje nekdanje Koprščine preimenovati v Šavrinijo. Mi domačini, ki kolikor toliko poznamo zgodovino Trsta in Istre, smo nekoč vedeli samo za *šavrinke*, revne, a izredno premetene podjetnice, ki še svojih kokoši niso mogle imeti, so pa zato po vaseh nabirale jajca in jih peš nosile prodajat v Trst, tam kupile bombone, gumbe, šivanke in razne drobnarije, kar so spet prodajale po vaseh. To so bile sodobne *espejevke*, podjetnice, prekarke, umazanke in razcapanke, kot tisti kupi iztrebkov od volov in konjev, ki so jim rekli šavre. (To besedo so v drugih krajih Slovenije rabili za označevanje umazane ali marogaste krave, kobile in tudi umazane ženske.) Zato so jim ljudje rekli šavrinke. Slovenski Istri pa nikoli Šavrinija, saj to bi bila v času volovskih in konjskih šaver na cesti velika žalitev!

Ženske iz revnih družin na Goriškem so bile že nekoliko oddaljene od bogatega Trsta, kjer so Kraševci prodajali celo kamenje za balast ladij. So pa imele pridne roke, osnovno šolo in veliko izkušenj s tujo gosposko, pa seveda veliko korajže, da so se lahko zaradi preživetja odpravljale na delov celo Aleksandrijo. Veliko je bilo teh aleksandrink, a se zato Goriški ne reče Aleksandrija.

Podobno kot šavrinke so hodili v Trst ali točneje vasi okrog Trsta tudi moški, Istrani brez zemlje in rednega dela. Na ramo so si dali motiko, v žep pa kos kruha in po nekaj urah hoda so začeli po vaseh pred Trstom, kjer so možje

delali v tovarnah, povpraševati za delo na njihovih njivah in v vinogradih. Ti ljudje so povečini govorili istrsko čakavsko narečje, ki je proti meji mehko prehajalo iz slovenščine v hrvaščino in, odvisno od območja, vključevalo več ali manj italijanskih ali nemških besed, besede čičarskega narečja in razne besede nešteti priseljencev od Rusije do Francije.

Dobili smo celo šavrinsko narečje, ki je šavrinsko tako, kot bi lahko bilo kamniško čevljarsko. Ljudje, ki sploh ne vedo, ali pa se tega sploh ne zavedajo, da je bil Trst nekoč največje slovensko mesto, da je bilo tu več naprednih delavcev kot v vsej ostali Sloveniji, da je tu izhajalo več časopisov, da je tu nastajala prva slovenska univerza ipd. Ta Trst, njegovi Slovenci, učitelji in delavci so pa takrat zelo dobro ločili, kdo je *Krašov'c*, *Brčín*, *Torbar*, *Istrijan*, kdo k njemu hodi klesat kamen, zidat hiše, mu vozi drva, seno in jambore, kdo poljščine, zelenjavo in jajca. In še bolj so poznali vina, pa ne samo iz Istre in Krasa, ampak celo iz Vipavske doline in Goriških Brd. Ne boste verjeli, celo nekateri ljudje iz Podbrda so potem, ko so skozi speljali železnico, začeli živeti s prihodki iz Trsta. Celotisti njihov znameniti rdeči siljen radič, ki so ga pozimi gojili v hlevih, so pridelovali bolj za tržaško gospodo in ladijske restavracije, kot pa zase.

Kaj pa Goriška, Posočje, Kras? So tudi oni doživeli kolonizacijo ali podobne pritiske? Oni na srečo nimajo morja, vendar pa so skozi stoletja iz njih naredili še večje provincialno podeželje, kot je bilo tam v času stare Avstrije. Tam ni bilo tolikšnega priseljevanja, ne novih oblastnikov in tudi ne delavcev. Istočasno pa je to bilo za njih tudi velika prednost. Goričani in drugi »severni Primorci« so ob neprimerno manjšem pritisku lahko vedno

boljše ubranili tujim oblastnikom in ohranili svojo enotnost, posebnosti prostora in domačo kulturo.

Tako so se lahko sami uspešneje izoblikovali v izredno uspešne lokalne skupnosti. Neprimerno večjo samostojnost, enotnost in tudi moč v tekmovanju z drugimi regijami so črpali in gradili prav na osnovi izkušenj iz boja proti fašizmu in za samoohranitev. Ne samo, da so zgradili novo mesto Novo Gorico, ampak tudi zavidljivo uspešno industrijo in kmetijstvo. Vse kar so gradili in razvijali, je temeljilo samo na njihovem znanju, pridnosti in zagnanosti. Spomnimo se Mebla, Mlinotesta, SGP Gorica in Primorja, turističnega centra Kanin, številnih malih tovarn ter raznih podjetij, ne pozabimo pa tudi na uspeh enkratnih briških in vipavskih vin.

Res pa so tudi tam, tako kot na jugu na Istro, pozabili na nekatere višje ležeče predalpske predele, vse od Cola pa do Trente, mogoče še najbolj na Breginjski kot. To so bile in so še žrtve nekdanje revščine in nato hitre industrializacije mest. Težko je zapisati, vendar velikokrat sem slišal in tudi sam menim, da so jih iz pozabe in tudi revščine rešili prav rušilni potresi. Brkini take »sreče« niso spoznali, a svoj davek na industrializacijo slovenske obale še vedno hudo plačujejo. Ljudje pa pravijo, da so s tem vendarle dobili svoje glavno mesto, to pa je Izola.

Žal so oblastniki iz Ljubljane pri kolonizaciji Slovenske Istre posluževali tudi nekaterih priseljencev s severnega in vzhodnega konca Primorske, ki so jim, če ne drugega zaradi bližine z ljubljansko škofijo, bili bliže ali celo bolj zaupali.

Slab odnos do Slovenske Istre in delno tudi do ostale Primorske se seveda ni izboljšal. Še v osemdesetih letih

sem kot novinar prisostvoval pogovoru predsednika ZKS Franceta Popita s političnim aktivom obalne skupnosti, na katerem je zahteval, da se odstavi dva zelo sposobna direktorja dveh pomembnih firm, češ da sta lokalpatriota, ki nočeta razumeti gospodarske politike slovenskega političnega vrha.



Koper. Foto: Matjaž Ivančič

Ta kolonialna politika se je ponovno pokazala po osamosvojitvi Slovenije. Ukinili so nam celo Obalno skupnost, ki je bila prej z ustavo opredeljena regija treh obmorskih občin, občine pa so zato, da bi zmanjšali njihovo moč, za-

čeli deliti na manjše. Vzeli so nam vse pristojnosti odločanja in upravljanja z morjem in obalo, ki jo je prej imela ta skupnost, in to prenesli na državne organe v Ljubljani. Prav tako so občinam »vzeli« vsa kmetijska zemljišča in jih prav tako prenesli na državno institucijo v Ljubljani. Ta centralizem se je okreplil v vseh dejavnostih javnega pomena. Tudi parlamentarni sistem se je razrasel v partitokracijo, v kateri so interesi strank višji od potreb državljanov.

Po osamosvojitvi so odstavili večino domačih direktorjev in vodilnih strokovnjakov, ki niso bili pogodu novi oblasti, sem dol pa so poslali svoje »zaslužne borce«, popolnoma nesposobne ljudi. Spomnimo se »rušenj« Tomosa, Iplasa, Droge, Intereurope, turizma ... Koga so nato postavljali za direktorje Luke Koper, Casinoja, Istrabenza, Radia Koper ... Ker pa jim je bil cilj predvsem rušenje, so na odgovorna mesta postavljali tudi domače povzpetniške in ritolizniške kadre, celo znane sodelavce Kosa, nekatere samo s končano osnovno šolo.

Res je, da ni mogoče vsega označiti kot kolonializem, ampak je pri tem šlo tudi za rušenje Primorske kot levičarske »rdeče trdnjave«. Vendar to je še huje, to je nekaj podobnega, kot je bilo rušenje Weimarske republike. Kot »rdečo trdnjavo« se je rušilo tudi slovensko gospodarstvo v našem zamejstvu v Italiji. To ni bilo kolonialno osvajanje, ampak bolj triumfalno rušenje zmagovalcev tiste »druge slovenske vojske«, ki je, kot je dejal Ivan Oman, zmagala »na cvetno nedeljo leta 90«. Spomnite se politične in medijske gonje proti nekaterim našim slovenskim podjetjem in nato njihovega rušenja. Tržaško kreditno banko v Trstu, ki je bila temelj slovenskega gospodarstva v Italiji, je sicer dokončno porušila italijanska birokracija, vendar Slove-

nija je imela vse možnosti, da bi jo rešila, a očitno je takratni slovenski vladi in sploh politični desnici veliko bolj ustrezalo uničenje te banke, kot pa njena rešitev. S tem so se skrili tudi nečedni posli nekaterih novih oblastnikov, pa čeprav so za te obtoževali samo Safti.

Ta kolonialni odnos se še vedno kaže v centralistični politiki Ljubljane do razvoja lokalne samouprave, do oblikovanja pokrajin in dežel, do posebnosti naše zgodovine, mediteranske kulture in celo do morja. Še tega našega morja ne sprejmejo kot »našega«, saj hodijo na dopust predvsem na Hrvaško. To se kaže tako v odnosu do gradnje drugega tira, do urejanja morske meje s Hrvaško, kjer so se jasno pokazali edini cilji nekaterih slovenskih politikov, da pridobivajo volilne glasove celo s spodbujanjem nacionalizma. Ko so se po osamosvojitvi postavljali mejni prehodi, takrat tukajšnjih ljudi niso vprašali, kje je dejanska meja. Ko smo jih kot novinarji vprašali, zakaj postavljajo prehode tako daleč od meje, smo dobili odgovore, da mi kot kulturen narod ne bomo rinili s temi objekti na mejo. Še huje, celo nekaterim prebivalcem ob meji, starim Istranom, ki so vse življenje delali v Kopru in plačevali vse dajatve v Sloveniji, so na upravni enoti, ko so si urejali državljanstvo, zaradi socialnega zavarovanja seveda, celo priporočali, da gredo po »domovnico« na ono stran meje. Tudi tako imenovanim istrskim in dalmatinskim nevestam, celo zadnji prebivalki Abitantov, mami in babici zadnjih Slovencev v tem delu Slovenske Istre, niso hoteli dati slovenskega državljanstva, da bi lahko s svojo zdravstven izkaznico šla k zdravniku.

Še hujšo ljubljansko kolonizacijo kot Istra pa je po drugi svetovni vojni doživel Trst. Sem so po osvoboditvi Ljubljane pribežali številni kolaboranti in domači izdajalci, zlasti tisti, ki so se kot hlapci udinjali italijanski kristusovi

vojski. Številni so od tu šli s pomočjo zaveznikov in Vatikana naprej v Avstralijo, Argentino in ZDA, veliko, tudi nekaj vojnih zločincev je pa ostalo kar v Trstu. Ti so od angloameriške oblasti Cone A STO dobili zelo dobra delovna mesta zlasti v šolstvu in radiu Trst, kjer so jih uporabili na novo hladno vojno. Pravi absurd je, da so se ti bivši fašistični podrepaniki vključili celo v rusko informbirojevsko propagando proti Titu in Jugoslaviji. S svojo podporo iz italijanskih desničarskih krogov so nato kot razbijalci enotnosti Slovencev v Italiji bili poplačani tudi po odhodov zavezniških oblasti. Marsikdo od starejših mi je rekel, da so ti ljudje naredili v Trstu in ostalem zamejstvu več škode kot italijanski fašisti. Najhuje pa je da se njihovi potomci danes izdajajo za velike domoljube in častilce Tigra, tako da še tega skrunijo.

Pravi Ljubljčanani, prosim vas, ne zamerite mi, če kdaj v slabem pomenu uporabim ime vašega mesta in vas kot prebivalce. Če me napak razumete, se opravičujem, a žal se je prav v tem mestu kot nekdanjem podeželskem centru province, potem ko smo izgubili svetovljanski in delavski Trst, zelo hitro zbral poseben sloj oblastnikov, ki je tam pri vas prišel na svoj račun – med temi tudi ali zlasti nekateri primorski, kot npr. ban Natlačen ali general Rupnik, novih pa ne bom omenjal.



*Sidro, ki ni bilo podarjeno, ampak ponoči ukradeno in odpeljano v Ljubljano.
Foto: Miloš Ivančič.*

REGIONALIZEM

Na koncu še nekaj misli iz komentarja in tekstov, ki sem jih objavil že času, ko se je oblikoval naš strankarski parlamentarni in ustavni sistem. Ta lahko s prostorskega zornega kota ločimo na centralistične in policentrične. V prejšnjem sistemu smo poudarjali policentrični razvoj države, ne smo zvezne po republikah, ampak tudi posameznih republik. Tako smo poleg Ljubljane imeli zelo močne gospodarske in kulturne centre kot so bili Maribor, Murska Sobota, Celje, Kranj, Novo mesto, Nova Gorica in Koper z svetovno uveljavljenimi podjetji, ki so imela tudi svoje razvojne institute. Pokrajini (razen avtonomnih) v Jugoslaviji ni bilo, razen izjem kot je bila Obalna skupnost, ki je upravljala tudi z morjem in vsem kar je bilo na njega navezano. So pa bile velike občine, ki so se delile na razmeroma močne krajevne skupnosti

Že ob osamosvajanju, ko se je sprožil velik napad na velike občine (Koper, Sežana, Nova Gorica ...), je bilo jasno, da si hočejo to državo nekateri popolnoma prilastiti in podrediti vse njene dele, najprej staro ustavo opredeljeno Obalna skupnost. To je pač nov strankarski politični sistem, ki temelji na volilni zmagi stranke in njeni večini. Vsaka stranka je torej vsaj v tem oziru »boljševistična«, ko se povežejo, pa dobimo že omenjeno partitokracijo. Ko elite strank dobijo popolno oblast, je zelo težko pričakovati, da bi jo prenašale navzdol na svoje »podrejene«, vsaj dokler ti še glasujejo za njih. Kar je najhuje, se je ropanje, črno lastninjenje, razprodaja in rušenje velikih podjetij dogajalo predvsem v teh nekdanjih gospodarskih centrih izven Ljubljane.

Samostojna Slovenija je tako nastala in se še utrjuje kot centralistična država, ki od osamosvojitve dalje gradi

svoj razvoj predvsem na enem samem centru, zato se je Ljubljana razvila v egocentrično mesto, v katerega se dnevno vozi delat skoraj 150.000 prebivalcev iz ostalih, tudi najbolj oddaljenih krajev države. Tako številni politiki in tudi intelektualci, zbrani v Ljubljani iz vseh koncev in krajev vrtičarske in podeželske Slovenije, razvijajo enoje-drno državo, kot neko konzervativno monarhijo, saj celo glavnemu mestu pravijo prestolnica, pa čeprav v njem ni nobenega kraljevskega prestola - je pa ogromno novih »stolčkov in foteljev«.

Tudi za politiko neoliberalizma gre. Ta vsebuje tudi nekatere preživle dejavnike fašizma in kolonializma, kar razčlenjujem v knjigi Fašizem za Butalce. Z zornega kota te knjige je najbolj boleča nova oblika kolonizacije, ki jo izvajajo centri, ki so si prisvojili svojo moč s poudarjanjem svobode, demokracije in pravne države. Tudi v samostojni Slovenji so rušili in razprodajali vse kar se je dalo, a predvsem to kar je bilo izven »prestolnice« brez prestola.

Ko kot primorski novinar opazujem slovenski politični medijski prostor, me zelo boli stalni pritisk na delitev Slovencev na levo in desno ter prav banalno manipuliranje s temi pojmi. Bojim se, da je v ozadju še vedno bolj prisotna nekdanja okrnjena Dravska banovina in njena delitev na ljubljansko in mariborsko oblast, pri čemer je tretja dežela, to je Primorska, po združitvi z matično domovino ostala samo nek dodatek, da ne rečem eksotični privesek, za nekatere obmorska vikendaška kolonija.

Slovenijo sestavljajo tri, zgodovinsko pa štiri zelo specifične dežele: z gorami obkrožena in zaprta Kranjska ali Posavska dežela, v Panonsko nižino odprta Štajerska ali Dravska dežela, ki je stalno živela s tremi zelo različnimi sosednjimi narodi, in topla ter z morjem v ves svet odprta

Primorska, ki se je ob velikem slovanskem zaledju prepletala z Italijani, ki so si tu uspeli prisvojiti velik del nekoč pretežno s Slovenci naseljenega ozemlja.

Še hujšo usodo je doživela četrta zgodovinska slovenska dežela - Koroška, ki je skoraj v celoti ostala v Avstriji. Te slovenske dežele pa imajo svoje stare specifične pokrajine, ki jim pravimo: Istra, Goriška, Gorenjska, Dolenjska, Prekmurje itd., vsaka od teh pa ima svoje občine, zadnje pa so vasi ali vaške skupnosti, ki lahko združujejo svoje interese v posameznih krajevnih skupnostih.

Žal so naši novi ideologi vse sledi samoupravljanja, celo nekdanjo skupno vaško lastnino zbrisali in spremenili v zasebno lastnino. Agrarna lastnina ni bila nikoli last posameznih članov agrarne skupnosti, ampak vaške skupnosti, torej vseh vaščanov skupaj. Člani so imeli svoj delež in vse pravice, le dokler se je kadilo iz njihovega dimnika. Če so se izselili in se ponovno vrnili, se jim jo je vrnilo, vendar le, če je njihov dimnik še vedno stal. Tudi drv niso smeli sekati samo zase, ampak vedno za vse, posebej pa še kup za farovž, šolo in vdove. Tako so tudi urejali ceste, hudournike, svoje pokopališče in kopali grobove, tudi tistim, ki niso bili člani. Član si postal praviloma z dedovanjem domačije, lahko pa si kot priseljensec plačal določeno vsoto, sedem ali še več let brezplačno vzdrževal hudournik ali pa vaško cesto ipd. Tako je seveda bilo takrat, ko je bila Primorska še dežela in Koprščina pokrajina.

Danes pa niso uničili samo vaških skupnosti, ampak tudi velike občine, ki so bile v vlogi regijskih središč, kot npr. Nova Gorica.

Izvirni greh je v centralizmu oz. ustavi, ki pomanjkljivo opredeljuje regionalno organiziranost države, ta pa je plod miselnosti osrednjega centralističnega dela slovenske inteligence, da je Slovenija majhna država z enim in edinim jedrom. V tem jedru pa stalno prevladuje neko nezaupanje do dveh skrajnih regionalnih polov, Štajerske in Primorske. Zato je država zasnovana kot množica enostavnih celic, kjer je vsaka posamezna vezana na en in edini možganski center.

Poglejmo k našima sosedama Avstriji in Italiji. Vsi dobro vemo, da tam imajo majhne občine, tako kot jih želimo mi, ampak te se združujejo v pokrajine in nato v dežele, in šele te v državo. Vse te enote imajo neposredno voljene predstavnike. Mi pa bi radi imeli samo en in edini nivo - malo občino, ki bi nadomestila nekdanjo krajevno skupnost ali faro, nad njo pa prestolnico Ljubljano, ki bi nadomestila nekdanjo cesarsko žezlo na Dunaju.

Takrat, ko je bil čas sprejemanja ustave, so levica in liberalci nasedli nastavljeni kosti o svetosti življenja in nevede zabarantali regionalizem (pa še marsikaj). Če bi sedaj imeli dogovorjene možnosti ustanavljanja regij in možnosti združevanja le-teh, kar bi bilo porok za lokalno samoupravo in avtonomijo, kot je to normalno v sodobnih demokratičnih državah, bi tudi na Koprskem pristali na več novih občin.

Lokalna samouprava, ali to kar danes posplošeno in manipulativno imenujejo regionalizem, je temelj demokracije. Če se ta začne pri svobodi in enakopravnosti posameznika, človeka, potem je njena naslednja stopnica svoboda in enakopravnost ljudi v nekem življenjskem okolju. Te naše lokalne skupnosti od vasi do dežel ne morejo biti več

ali manj vredne, podrejene drugim, imeti različno moč odločanja v primerjavi z enakimi. »Politika« preprostega človeka je najprej usmerjena na njegov dom in njegovo okolje, naj si bo to ulica, vas ali mesto, in nato naprej na pokrajino in deželo, ne pa na politično stranko. Politično stranko pa praviloma zanima samo oblast, človek pa le kot volivec. Demokracija torej niso samo stranke ali možnost, da glasuješ za to ali ono stranko, ni samo varstvo človekovih pravic, ampak tudi razvita lokalna samouprava, regije in dežele, ki zagotavljajo neodvisnost ali svobodo od vladajočega centra, ki tako ali drugače varujejo interese lastnega kraja, lastnega gospodarstva in ohranjajo domače kulturne in zgodovinske posebnosti. Ne gre torej samo za pravice posameznika in za svobodo ideologij, ampak tudi za skupinske pravice in interese ljudi nekega ožjega ali širšega območja.

Seveda imamo tudi male stranke in tako imenovane »liste«, ki imajo svoje interese predvsem na lokalnem območju, so pa, kot je očitno, nekatere »liste« ugotovile, da je oblast le v državi. Primorci sicer imamo tudi svojo domoljubno stranko, ki naj bi nas najprej regionalno a tudi politično povezovala, to je Zveza za Primorsko, a kaj, ko je naš politični, upravni in volilni sistem tako urejen, da posamezna regionalna stranka dejansko sploh ne more priti v parlament. Še huje, volilni sistem tako lokalno skupnost samo kaznuje in na oblast pripelje centraliste. Lokalne stranke bi lahko igrale večjo vlogo v tako imenovanem drugem domu, katerega funkcijo naj bi pri nas imel Državni svet, a tudi ta je bil tako zasnovan, kot da obstaja samo narod oz. da je vlogo suverena prevzel narod, ne pa vsak državljan kot posameznik, krajan ... Oblikovalci naše države torej niso poskrbeli samo za brisanje vloge delavca, ampak tudi krajana, sicer bi vsaj drugi dom, to je Državni svet oblikovali kot zaščitnika tudi te lokalne dimenzije.

Primorci ob vsem rušenju, razprodaji in kraji naše Slovenije in posebej Primorske še ohranjamo svojo narodno zavest. Tak je naš značaj, vrednote, to je naša pokončna drža. Tu na meji ostajamo trdna skala, oklep mehkem trebuhu naroda. Nekaterim smo v ponos, drugim pa slaba vest, zlasti desnici, ki ponovno slavi tujce, kolaboracionizem in izdajstvo.



Nastop Tržaškega partizanskega pevskega zbora Pinko Tomažič v ljubljanskih Stožicah 27. aprila 2013, kjer so naši prijatelji napolnili dvorano do zadnjega sedeža. Foto: last TPPZ

KO »VSTANE PRIMORSKA«

Primorska je dežela, kljub temu, da nima svojih meja, svoje uprave in statuta. Ima pa svojo himno.

Vstajenje Primorske, ki je znana tudi kot Vstala Primorska, je ponarodela in neuradna himna Primorcev, je Simonitijeva uglasbitev istoimenske pesmi Leva Svetka-Zorina. Zadnji udarni del melodije izvira iz Venturinijeve Bazoviške, ki je s spominom na štiri bazoviške junake spodbujala ljudi k uporabi proti fašizmu. Nekdanji župan Doline Edvin Švab, ki je nekoč pel pod taktirko Frana Venturinja, mi je povedal zelo zanimivo zgodbo o tem, kako je nastala pesem Bazoviška. Melodija za verz »in maščevana bo Bazovica«, kasneje pa »Vstani, Primorska«, je povzeta po pesmi »Ti, o Marija«. Venturini jo je napisal zato, da bi jo lahko peli v cerkvi, kjer je pri maši vedno stal karabinjer, ki je pazil na to, kaj pojejo. Kakšna drzna upornost! Torej ni zgolj naključje, da smo na Primorskem imeli dve brigadi, ki sta nosili ime po pesnikih Simonu Gregorčiču in Srečku Kosovelu, na oni strani gora, na Gorenjskem, so imeli Prešernovo, najbolj znan partizanski pevski zbor pa je nosil ime po Srečku Kosovelu, to so bili primorski prekomorci.

Potem, ko so bile žrtve vseh primorskih »Bazovic« z zmago borcev narodno-osvobodilnega boja nad fašizmom že maščevane, je Rado Simoniti na slavospesni tekst Leva Svetka-Zorina z naslovom Vstala Primorska sestavil novo skladbo, v katero je vpletel melodijo pesmi Bazoviška in s tem tudi njeno sporočilo. Ta nova pesem je nastala kot oda primorski vstaji in boju proti fašizmu, po osamosvojitvi pa je postala prava ljudska himna. Zaradi nerazumljivega obnašanja slovenske dnevne politike do Primorske, zlasti po osamosvojitvi, ko se je teptalo in uničevalo vse vrednote, s katerimi si je Primorska s svojim splošnim partizanskim

odporom in prekomorskimi brigadami tako rekoč sama izborila svobodo, smo ponovno začeli množično in tudi uporno peti to pesem. Ob zadnji kitici, ki se začne: »Vstala, Primorska, si v novo življenje ...« pa ponosni na svojo zgodovino tudi vstanemo.

Kljub temu, da jo pojemo s takim zanosom, nas nekateri še vedno ne razumejo. Mogoče tudi zato vstanejo tako kot pri običajni himni že na začetku, nekateri pa sploh ne vedo, kaj bi, saj je to pesem zmage nad fašizmom ... Bojim se, da so tudi taki, ki bi se te pesmi ali celo nas najraje znebili.

KOLOFON

PRIMORSKA DEŽELA

Dopolnjena spletna izdaja

Avtor: Miloš Ivančič

Lektorica: Vesna Tomc Lamut

Fotografije: Miloš, Matjaž in Radojka Ivančič, Lucijan Pelicon ter drugi navedeni viri

Oblikovanje: Miloš Ivančič

Oblikovanje naslovnice: Karmen Nemeč

Samozaložba

Koper, 2024

CIP

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

[COBISS.SI](#)-ID [179527939](#)

ISBN 978-961-07-1916-8 (PDF)

Avtor o sebi in knjigi

Po rodu sem iz Osapske doline, ki je ugnezdena med Kopro in Trstom, rodil pa sem se leta 1948 v Trstu. Pisanje sem vzljubil že v osnovni šoli v Ospu in nato Dekanih, novinarske prispevke pa začel objavljati kot učenec Srednje ekonomske šole v Kopru. Kot študent novinarstva na FSPN (sedaj FDV) v Ljubljani, kjer sem pridobil naziv diplomirani novinar, sem se preživljal s honorarnim delom pri raznih časopisih in na RTV Slovenija, sodeloval sem tudi pri ustanavljanju in uveljavljanju Radia Študent. Po končanem študiju sem se zaposlil na Radiu Koper-Capodistria, ki sem ga kot dolgoletni odgovorni urednik slovenskega programa razširil v celodnevne in ga popolnoma prenovil.

Ko sem se v spremenjenih družbenih razmerah ob dobesednem rušenju našega osrednjega medija in hudih šikanah novih oblastnikov nehal ukvarjati z vodenjem in razvojem koprskega Radia, sem se še posebej posvetil pozabljenim primorskim ljudem. Iz več tisoč raznih pogovorov in intervjujev je nastalo več sto oddaj u naslovom Reportaža, več kot 500 oddaj Primorski kraji in ljudje, skoraj toliko Slovenci ob meji in več deset javnih radijskih oddaj med katerimi bi omenil Čepovan, Podgrad, Tatre, Podbrdo, Abitanti so v Istri, Tok sam bea ... (Topolovec), Vrnimo se v Brestovico, Vrnimo se v Zanigrad, Mi smo iz Brega doma, številna javna martinovanja itd. Ponovno sem se vrnil tudi k mojim pesmim in pisanju zahtevnejših, tudi literarnih tekstov. Izdal sem že več knjig, tako klasičnih tiskanih kot tudi elektronskih.

To knjigo, ki sem jo v krajši obliki začel pisati že pred več leti, sem se odločil dopolniti in ponovno izdati, ker ugotavljam, da je ta razkroj slovenskega naroda, ki so ga izpeljali novodobni kolaboracionisti, začel razdvajati in razkrajati celo najbolj zavedni del slovenskega naroda, to je moje Primorče. Knjiga pa ni namenjena samo njim, ampak še bolj ostalim Slovincem. Če pa hočete našo Primorsko še bolje spoznati, vam priporočam branje še nekaterih drugih mojih knjig, zlasti Peruti tržaškega aborigina, Lebič: zgodbe pozabljenega eksodusa, Roža osapska, Fašizem za Butalce, Abitanti, Fojba laži, Prekomorci itd. Nekatere moje publikacije so objavljene tudi v elektronski obliki, pot do brezplačnega branja pa najdete na moji spletni strani Okno Miloša Ivančiča ali <http://freeweb.t-2.net/okno/>.

do poslednjih

VSTAJENJE PRIMORSKE

Nekdaj z bolestjo smo v sebe zaprli
svoje ponižanje, svoje gorje,
krik maševanja na ustnih zatrli,
ga zakopali globoko v srce.

Toda glej, planil vihar je presilen,
kot pajčevine raztrgal okov,
širil je zopet žar novega dneva,
tja do poslednjih primorskih domov.

Strojnice svojo so pesem zapele,
zrak je pretreslo grmenje topov,
širne poljane so v ognju vzplamtele,
klic je svobode vstal sredi gozdov.

Vstala Primorska, si v novo življenje,
z dvignjeno glavo korakaj v nov čas!
V borbah, ponižanju, zmagah, trpljenju
našla si končno svoj pravi obraz.

(Lev Svetek-Zorin)

žar novega dneva

svoje ponižanje, svoje gorje